

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 134
(18721)

2015 чылдың
декабрь 3
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө»

ЭЙЛИГ-ХЕМНИҢ ЧАРАШ АРЖЫЫЛДАРЫ

Н.К.Кыргыз-Кара ангор өшкүнүң дүгүндөн хол-биле аргаан аржыылдарын «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» делгелге-ярмарказынга делгээн.

Нина Кыргызовна Кыргыз-Кара бо чылдың Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп республика делгелге-ярмарказынга иденкейлиг киришкен сайгарлыкчыларның бирээзи. Ол эштери-бени кады ангор өшкүнүң арыг дүгүндөн дыка чараш элперлиг, хол-биле аргаан, чылыг аржыылдарны делгээн. Садып алыкчылар ол аржыылдарны ораан-на арылдыр садып апарган.

Эйлиг-Хем дээрке бистиң республикада уксаалыг ангор өшкүлөр өстүрер талазы-биле шагдан бээр алгараан черлерниң бирээзи. Ында чурттап, ажилдап оруур малчыннар, арааттар ангор уксаалыг өшкүлөрүн уура барынгга, Чаңгыс-Шивиге, Тос-Тейекке чылдың айы-даа үезинде кадарып, өстүрүп турарлар. Оларның

кадарган өшкүлөрүниң дүгүн тус черниң хуу сайгарлыкчылары хөйү-биле садып ап, ол дүктен янзы-бүрү өңүг аржыылдарны, кофталарны, уктарны болгаш өске-даа чылыг хепти аргааш, чонга садып турар.

Ындыг зрес-кежээ сайгарлыкчыларның бирээзинге Нина Кыргызовна Кыргыз-Кара база хамааржыр. Удазынга ораашпас, уран-шевер херээжен улусту чыып алгаш, алдарлыг, ыры-шоорда кирген Оренбургтуң мастерлериниң өшкү чөөгүндөн кылган аржыылдарындан бичии-даа дудак чок чараш аржыылдарны хол-биле аргып турарлар.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңының
ажыл-херээ

СОЦИАЛ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРНИ — ХАЖЫК ЧОККА

Республиканың Чазаа 2016 чылдың республика бюджетиниң төлөвилелин бадыладыры-биле Дээди Хуралче дамчыткан. Оон-биле чергелештир Тываның Саң-хөө яамызының белеткээни кол саң-хөө документизиниң чийгеткен өске хоойлу төлөвилелиниң ажык дыңнаашкыннары эгелээр.

2015 чылдың бюджетинге деңгээрге, 2016 чылдың бюджетиниң орулгаларын, чарыгдалдарын тус-тузунда 3,5 база 6 хууга эвээжеткен, ынчалза-даа келир чылда пенсия, дузалал болгаш немелде төлөвирлер дээш, бүгүлө социал хүлээлгелерни күүседир хажык чок болуп деп саң-хөө сайыды Орлан Достай тайылбырлаан.

Республика Баштыңы Шолбан Кара-оолдун саналы-биле хөгжүлдө бюджетиниң акша-хөреңгизиниң чамдызын төпчүткен ийи фондуже мөөңнээри көрдүнгөн. Федералдыг тускай сорулгалыг программалар акшалан-дырышкынычче 100 млн. рубльди аңгылаар. Аш-чем бүдүрүлгезиниң көдээ ажыл-агый кластериниң 152 млн. рубль хемчээлдиг төлөвилелдерин өске фонд дамчыштыр Тыва Республиканың Чазаа деткиир. Ол ийи фондунуң акша-хөреңгизин конкурс үндезининге үлээр.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — АК-ДОВУРАК

Понедельникте муниципалдыг тургузуглар-биле чаңчыл болган селектор хуралга: «Кышкы үеде ажылды хүннүң-не Ак-Довурак, Шагаан-Арыг, Хову-Аксы чурттакчылыг черлерниң чылыг хандырылгазының айтырыглары-биле эгелээр уjurлуг — деп, республиканың Баштыңы чугаалаан. — Ажылчын коллективтерде байдалды, акша-шалың төлөвирин, күш-ажыл камгалалының хемчеглерин, ажылчыннарның тускай хеви барын, ЧЭТ объектилеринде техниктиг айыыл чок чорук сагыттынып турарын билип алыры чугула. Ол бүгүдөн чурттакчылыг черлерниң амыдырал хандырылгазы хамааржыр».

Херек кырында байдал дугайында медээлерни четкилер дамчыштыр ап турарын республиканың удуртукчузу дыңнаткаш, Ак-Довурак хоорайдан эң-не хөй хомудалдар кирип турар, ынчангаш ол хоорай эрге-чагырганың онза кичээнгейинге турар уjurлуг деп чугаалаан. Кышкы үеде хоорайның чуртталга-коммунал ажыл-агыйының байдалын шыңгы хынаарын Ак-Довурактың мэри биле чагырганың удуртукчуларынга даандырган, чылыг-биле хандырылганы экижидер дээш дарый хемчеглерни алырын Ак-Довурактың ЧЭТ коллективинге сүмелзэн.

«Шагда-ла эргижирзэн объект ажылчыннарның күженишкениниң ачызында чыл-чылы-биле ажилдап турарын билер бис. Ынчангаш кижилерниң акша-шалыңын үезинде үндүрүп бээр чылыг болгаш энергетика сайыды Роман Викторович Кажин-оолдун дорт хүлээлгези-дир. Роман Викторович, чугула стратегтиг айтырыглар-биле чай чок болуп турбаңар. Элчеглиг одалга сезону дээш силер, харысалгалыг силер. Ону хандыраңар» — деп, Шолбан Кара-оол негелдени салган.

АЛЬБЕРТ КУВЕЗИН — УЛУСТУҢ АРТИЗИ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чарлыгы-биле «Ят-Ха» бөлүктүң баштыңы Альберт Кувезинге «Тыва Республиканың Улустуң артизи» хүндүлүг атты тывыскан. Республиканың Баштыңы ол шиитпирни хөгжүмчүнүң 50 харлаан юбилейинге тураскааткан концертке дыңнаткан.

Юбилярның адресинге чылыг сөстөр хөй болган. Тыва парламентиниң даргазының оралакчызы Ирина Самойленко бодунуң коллегазы, Дээди Хуралдың депутады Альберт Кувезинниң соңгукчуларының мурнунга онза харысалгалыын демдеглээн.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

Медээлер

ЧЫЛЫГ, ЧЫРЫК БОЛЗУН ДИЗЕ...

Чылыг болгаш электрик энергияның хереглекчилеринин эрезин эвээжидиринче угланган 2016 чылда хемчеглер планын Тываның Чазаа бадылаан. Өрелиг кижилериниң долу даңзызын тургузары, тус чер эрге-чагыргалары өрелиг кижилериниң даңзызын анализтеп, оларның аразындан коммунал субсидияларны алыр эргелиг кижилерни тодарадыры, өрелиг кижилер-биле ажилды шыңгырадыры-биле черчерлерге контролерларның санын көвүдедири планнаттынган. Хереглекчилериниң аңгы-аңгы категорияларының аайы-биле өрелерниң тыптып турар чылдагаанын өөренип көөрүн, шинчилелдерниң түңнелдеринге даянган, телевидирлерниң чидиг айтырыын шиитпирлээр аргаларын ажилдап кылырын Тываның гуманитарлыг болгаш социал ус-шинчилелдер институтунга дааскан.

Өрелиг кижилер судтуң шиитпирин кичээнгей чок арттырар болза, суд приставтарының албаны таварыштыр өрени күш-биле төледир.

ЭРЛЕРНИҢ ТӨЛЕПТИГЛЕРИ ЧЫЫЛГАН

Өвүр кожуунуң Хандагайты суурнуң администрациязы биле Өвүр кожуунуң Эр кижилер чөвүлели «Эргим черим ыдык-сүзү, ээзи болган Эр кижиге» деп II чыышты эрттиргенер. Бо чыышка Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы Х.Д. Монгуш биле Хөй-ниити палатазының Өвүр кожуун талазы-биле төлээзи В.М. Достай олар база киришкенер.

Өвүр кожуунуң эр кижилериниң II чыыжына эр кижиниң өг-бүлезинде, ажи-төлүнүң кижизидилгезинде, ажил-агийда болгаш ниитилелде ужур-дузазының дугайында чугаалашкан. Республиканың эр кижилериниң, эң ылаңгыя адаларның аразына эр кижиниң мөзү-шынарының, ажил-ишчи чорунуң, ниитилелге идеккейиниң дугайында ажилды чорудуп келгениниң түңнелинде тыва эр кижиниң амыдыралга, ажил-агийга, уруг-дарыг кижизидилгезинге туружу быжыккан барымдаазы көстүп келген дээрзин Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы Х.Д. Монгуш Өвүр кожуунуң Эр кижилериниң II чыыжында демдеглээш, бо ажилды улам шыңгы чорудары чугула деп чугаалаан.

Өвүр кожуунуң Төлээлек-

Тываның Чылыг-энергия яамызының дыңнатканы езу-гаар ноябрь эгезинде чурттакчы чоннуң энергетиктерге өрениниң ниити түңү 741,1 млн. рубль четкен. Ооң 361,5 млн. рубльди — чылыг дээш, 379,6 млн. — чырык дээш өрелер. Ажилдап турар 27 муң хире кижилерниң өреси — 171,8 млн. рубль. Амгы үеде өрелиг кижиге бүрүзүнүң ортумак өреси — 18863 рубль хире.

«Чылыг, чырык дээш чон төлөвейн турарының уржуундан инфраструктураның капиталдыг хамаанчок, азар септелгезин безин кылыр аргазы чок. Чылыг болгаш соок суг дамчыдылганының системалары чарлып турар. Электроподстанцияларны септевеэнинден чырык-биле хандырылганы кымдаа магадылап шыдаас. Ынчангаш бистиң бажыңнарывыс чылыг болгаш чырык, суг болгаш газ-биле хандырттыг турзун деп бодаар болза, коммунал ачыдузаларын доктаамал болгаш шултузун төлээри чугула» — деп, ТР-ниң чылыг болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол тайылбырлаан.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

чилер хуралының даргазының оралакчызы Ш.К. Ооржак, «Өвүр кожуун» муниципалдыг районнуң даргазының оралакчызы А.Д. Хирбээ олар база кожуунда эр кижилерниң ажил-агийжы чоруу бедээнин, өг-бүлезинге, ажи-төлүнүң кижизидилгезинге харыс-салгазы элээн шыңгыраанын демдеглээннер.

Эң төлептиг эрлер деп атка кирген адаларга Өвүр кожуунуң баштыңының, Өвүр кожуунуң администрациязының даргазының, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының хүндүлел бижиктерин тывыскан. Оларның аразында Хандагайтының Эр кижилер чөвүлелиниң идеккейжи киржикчизи Алексей Монгуш, Сарыг-Хөл эмнелге пунктузунуң фельдшери Вячеслав Ажи, Өвүр кожуунуң Эр кижилер чөвүлелиниң даргазы, ийи ажи-төлдүн адазы Владимир Санчай-оол, Саглы суурнуң чурттакчызы, сес ажи-төлдүн адазы Шолбан-оол Ооржак дээш, өскелер-даа бар.

Вероника СЕДЕН-ООЛ, «Өвүр кожуун» муниципалдыг районнуң администрациязының өг-бүлө болгаш ие-чаш ажилының талазы-биле специалист.

ДЕТКИМЧЕГЕ БҮЗҮРЕЛ

«Өг-бүлө бүрүзүңге — чаңгыстан эвээш звес дээди эртемниг уруг» губернатор төлөвилели-биле холбаштыр республиканың Өөредилге яамызының специалистери 2016 чылда доозукчуларының аразында губернатор төлөвилелиниң 5 киржикчизи бар Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Хем ортумак школазынга ужура-жылганы эрттирген. Дээди

өөредилге черлеринче кирип алыр болза, өөредилгениң бири чылында 1000 рубль хемчээлдиг стипендия дээш, өске-даа социал деткимче барын олар тайылбырлааннар.

Доозукчу Аялганың авазы Ирина Давалай: «Мээң уруум дээди эртем чедип алырынга бүзүрээр мен» — деп, өөрүшкүзүн илереткен.

Бистиң корр.

ХЫЛБЫК БАЙЫРЛАЛЫ

Уран чүүл

Тыва Үндезин культура төвү тургустунганындан бээр 3 чылдаан байырлалын Улусчу чогаадылга бажыңына эрткен дыштаныр хүннерде байырлап эрттирген.

Хүндүс ус-шеверлерниң делгелгези база тыва оюннар мөөрейин эрттиргеш, кержээ «Уран чүүлүм — уттундурбас чаңылдарым...» деп гала-концертин чонга бараалгаткан.

«Үш деп санны бистиң өгбелеривис шаг-шаандан тура онзагайлап, ону ыдыктыг саннарның бирээзи кылдыр көрүп чораан: үш оран, үш эртин, үш ак, үш кара, үш ожукажы, үш адаан, кижиниң үш дою. Үш хар четкен кижиге тускай байыр-лалды кылып, улуг улус санынче кирген деп демдегеп, хылбык байырлалын эрттирер чорааны база анаа звес.

Үш чылды, бодаарга-ла, эвээш ышкаш, ынчалза-даа хүннер-биле алыр болза, база эвээш звес. Ырак-чооктан келген чонувуска Тываның культуразын, езу-чаңылдарын таныштырып, көргүзөр өргээвис чаа-ла бут кырынга туруп, эге базымнарын өгбелеривистиң, эртемденнеривистиң, башкыларывыстың, чонувустун ачызында чүгленгештиң, төңчү чок оруунче аъттаныпкан» — деп, башкарыкчы байырлыг концертти аятытты.

Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол төптүң коллективинге байыр чедиргеш, хылбык байырлалы тываларның чараш езулалдарының бирээзи деп демдеглээш: «Үш чыл бурунгаар арай дүшкүрлүг үе турганын сактыр боор силер. Эрги музей бажыңыңа кылыр дээрге, кезек депутаттар ол-ла хевээр эрги, кара бажың турзун дээр сагыш-биле чөпшээрешпейн турганнар. Москвага чаргы-чаалы четкен. Ынчалза-даа өргээни тудуп алыр аргалыг болган бис.

Бо байырлалда Коңгар-оол Борисовичиниң дугайында чугаалавастың аргазы чок. Ол — бо төптүң тургустунарынга улуг рольду ойнаан кижиге. Ол ышкаш тудугжуларның, ат-алдарлыг артистерниң, эртемденнерниң киржилгези база дыка улуг. Ооң адын безин номчуурга чаражын. Чамдыкта могап-шылай бээр үелер турар. Төпке чедип кээр кижиге мен. Бо коллективтиң аразында чүткүлдүг кижилерниң чугаазын дыңнап, олар-биле чугаалашкаш, ала-чайгаар кижиниң хей-ады көдүрлү бээр. 2015 чылды Улусчу чаңылдар чылы деп чарлаанында бо төптүң киржилгези дыка улуг.

Мында чер-чуртунга ынак

Кызыл хоорайның солагай болгаш оң талакы дачаларының төлээлери Аңгыр биле Эрес.

патриотчу аныяктар ажилдап турар. Бир дыңнаарымга, Кызылдың оң, солагай талакы эриктеринде дачаларда оюн-тоглаа эрттирип турлар. Амыраар деп чүвемни, амыдыралының аайы-биле, ажи-төлүн өөредип алыр дээш ырак-чооктан көжүп келген чонувуска дузалашпазы-выска кайын боор. Олар-биле чылдың-на ужуражып, ажи-төлүңге оюн-тоглаа эрттирип турар, эр-хейлер. Бо аныяк коллектив-биле кылыр ажилывыс ам-даа хөй» — деп, чугаалааш, Чазактың мурнундан 100 муң рубльдин сертификатын төптүң директору Игорь Көшкендиге сөңнээн. Культура адырынга хөй чылдарда үе-түннелдиг ажилы дээш, Тыва Үндезин культура төвүнүң организас-методиктиг салбырының даргазы Айлана Арыш-ооловна Балганга «ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» база улустун ырылары болгаш хөөмейни бедик деңнелге күүседип чорууру дээш Тыва национал оркестриниң хөөмейжизи Каң-Хүлер Валерьевич Сааяга «ТР-ниң алдарлыг артизи» аттарны тывыскан.

Үш чылдың дургузунда төптүң ажил-чорудулгазын көргүскен база оң бири тургузукчузу Коңгар-оол Ондарга тураскааткан киноларны хөөмей, сыгыт үделгези-биле көргүскен.

Орус культура төвүнүң «Раз-

долье» бөлүү хөгжүмнүг байы-

рын, Аныяктар хуралындан төлээ

белзэн үш харлаан коллективке

сөңнээн. 2015 чылда уругларның

«Сарадак» мөөрейиниң ти-

лекчилери Кызылдың №5

лицейниң «Салгал» бөлүү, №9

гимназияның «Чечен-мерз» этно-бөлүүнүн оолдары т орус дылга дүрген чугаа кожамыктап, тывызыктай б ге, көрүкчүлөр оларны чап чир-шоң дүжүп, адыш часка кыннары-биле хүлээп алган. чогаалын салгалдарга арты чоруур бөлүктүн удуртукчу башкызын Светлана Шул Маадыровна Чоодуну ай каары база артык звес.

Кызыл хоорайның сола болгаш оң талакы дачалары «Ажык шөлге ойнап-хөглө деп оюн-тоглааның тииле лери Аңгыр биле Эрес ийи жамыктай бээрге, башкары соксадыр ужурга таварыш. Ол хире хөй кожамыкты шөк биле билир бичии оолдар көрүкчүлөр чаптап магадаан.

Тыва национал оркест «Алаш», «Чиргилчин», «Тыва «Тыва кызы», «Угулза «Хөгжүмчү» фольклор бөлүкт база ТР-ниң алдарлыг арти Айдысмаа Көшкендей чар ыры-хөгжүмүн бараалгати. Ол ышкаш хөөмей, ыры, шүл кожамыктар, үлегер домакт дүрген чугаа, тывызык ыда дээн ышкаш аас чогаалын бүгү хевирлери кержээ дургуда Улусчу чогаадылга төвү куттулуп келген.

Чаңгыс үзел-бодалдыг ул ту сорунзалап чоруур Тыва Үндезин культура төвүнүн де ниг коллективиниң чараш, сол концерти «Мен тыва мен» д ыры-биле доозулган.

Алдынан СОЯ Васильев БАЛЧЫЙ-ООЛДЫ тырттырган чуруктары.

Төптүң коллективинге Лазо Монгуштуң байыр чедирип турары.

ЭҢ-НЕ БАШТАЙ АЖЫЛДААН ЧЕРИМ

Ол үени бодап кээримге, чоокта чаа ышкаш. Чылдар-биле санаарга, ол талыгыр. Ынчан мен харлыг турган мен. Ол та чүм аңаан, көңгүс танывазым черже аныяамда үш дүн ортузунда халып кире бергенимни, бо-ла орааш, кайгаар-дыр мен. Мээң ичимимни, кортпазымны... Ам бо үеде ындыг улус бар бе? Чок деп болур. Чүге дээрге мээң кер үеде бүзүрелим, ажыл дээш үтүлдүм ол хире турган. Ол база дыка-ла эки, шөлзөн, ол кижилериниң сагыш-сеткини, кижизини кончуг-ла эки турган деп бодаар мен.

Ийи-Тал суур. Улуг-Хемнин чыдында угулзалай баткан, чинчегеж суур. Жданов аттыг хозотун салбыры. Ол үеде Ийи-Тал 7 чыл школазы турган. Школа коллективинде 10 ажыг орус, аа, хакас башкылар бар. Суурга усчон база чурттап турган.

Школага ынчан Санчай-оол алган директорлап турган. Кончыгы, ажылынга бердин, бедик негелделиг директор. Истер ону аажок хүндүлээр бис. Чуртукчу кижилер бүрүз ындыг тур болза, ажыл-агый хөгжүр. Директорнун өөнүң ишти эге астар башкызы Мандыш баш. Олар кайызы-даа аныяк тур. Ийи бичии уругларлыг.

Утпайн чоруурум, сагыжымда кан кижилерни маңаа оода ыдызын сактып бижип көрейн: тематика башкылары Раиса Руцьева, Мария Шатова, география башкызы Валентина Смирнова, орус дыл башкызы Любовь Сергеевна Семина, эге класстар башкызы Левкова (Кандыкова), культура башкызы Николай Попович Кандыков, Шишигин.

Шишигинниң өөнүң ишти орус башкыларга чем хайындырып берип турганын сактыр-дыр мен. Тыва башкылардан Бегзи, Шактар-оол, Ким-оол, Кара-кыс Кыргыс. Мен тыва дыл болгаш чогаалды башкылавышаан, математика кичээлдеринге очулдуруп берип турдум.

Башкылардан эң солун, каткы-хөглүг кижилер — Любовь Сергеевна Семина. Ол — үргүлчү солун болушкуннар чугаалаар кижилер. Башкылар чөвүлели дыка солун эртер турду. Педсовет болур деп баарга, директорувус башкыларны «турунар» деп команда бергеш, бисче коргунчуг ширин көрүп алгаш, кончуп-кончуп, ынчалдыр бир шак хире эрттиргеш, «Тараңар» деп командалап каар. Бис Любовь Сергеевна-биле ону өттүнгөш, каттыржып шаг боор бис.

Ол үеде Улуг-Хем кожунун өөредилге килдизиниң эргелекчиси И.К. Самойлов. Ийи-Тал школынга 200 ажыг өөреникчи турган. Малчыннар уруглары интернатка чурттап турган.

Мээң баштайгы өөреникчилерим ам-даа сагыжымда артып калган. Дедеш-оол Кыргыс, Александра Болат-оол, Валентина, Дадар-оол Кыргыс, Демаартай, Нөм-Хуурак Дадар-оол, Лиза Кыргыс, Мария.

База бир өөреникчим Валентина Кыргыс-оол математика башкызы, ол — Тыва Республиканың алдарлыг башкызы. Школага эки өөреникчи Валенти Бүгү-эвилелдин «Артек» лагеринге дыштанып путевка-биле шаңнаан. Арын-шырайындан хүлүмзүрүг ыравас ол өөреникчим ам 3 уругларның эргим авазы.

Ийи-Тал школы аажок төөгүлүг. Ол школага Тываның Улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргыс-оол Кудажы өөренип чораан.

Тыва Республиканың алдарлыг артисти Дадар Барыңмаа база аңаа өөренип чораан. Сөөлүндө ол школының директору турган Виктор Оюнович Бавуу-Сүрүң, Ийи-Талдың эмчизи Роза Чалбаа, аныяк чогаалчы Екатерина Кыргыс, эрге-хоойлу адырының хоочуну Дедеш-оол Кыргыс бо школының өөреникчилери.

Суур бедик хавак баарында, Улуг-Хем кыдында делгем шыкта туруп турар. Эң баштай суурга мени Кыргыс Комбунун бажыңыга тургузуп каан. Ол өбүлө Сүт-Хөлгө ажылдап чораан болгаш, мени таныыр, оларның уруу Дарый Кыргыс-оол ынчан база Сүт-Хөлгө ажылдап турган чүве. Оглу Сережа чаш турду. Кыргыс Комбунун өөнүң ишти Чинчиккей Кыргыс Сүт-Хөл суму-зунга садыгылап турган. Кожуун төвүңгө райпо даргалап-даа шаг болганнар. Чүгүлө пенсияже үнгөш, чуртунче, Ийи-Талче, көжүп чедип келген турганнар оло.

Ийи-Тал школынга ол үеде өөренип турганнарның аразындан кандыг кижилер үнмеди дээр! Кандык камгалап адырының хоочуну, уруглар эмчизи Амир Калын-оолович Кыргыс, Елизавета Кыргыс-оол Оюн, баштайгы тыва чекист Виктор Кыргыс-оол Хүлөр-оол, хоочун башкылар Чечек Монгул-оол, Наважай Кижир-оол, Валентина Кыргыс-оол, Кара-Кыс Калын-ооловна бо школага өөренип чорааннар.

Анзатмаа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ИРБИШТИ КӨРГЕНИ

Чолаачы кижиге кандыг-даа уруглар таваржыр. Чээрби чылдың дургузунда чолаачы келгеш, чүнү көрбедим деп, хоочун чолаачы Евгений Ондар бир солун ужуралын аалады.

— Эрткен чылдың ноябрь-Кызылдан Абаканче чоруп, дүнекиниң 2 шак үезинде «Ийи-Хемниң» чоогунга ирбиш ховар аң эртип чыдырда, дүвүс. Бир хар үези-ле ирбиштин чоогувустан таваар берди. Бистер шупту шин-дааш чок эдерти көрүп, чок сонугарга кайгадывыс. Эң-биле кады 4-5 хире кижилер, республиканың база бир билгир болчукчузу Виталий Най болгаш оон ыңай-даа аатылар бар. Ирбиш, шынап-ховар, кижилер бүрүзүңе та-

варжып чорбас деп аравыста чугаалажып олурдувус. Оон-даа өске солун таварылгалар тургулаан, салаа базып санаар болза төнмөс — диди.

Евгений Оттуг-ооловичиниң өскөн-төрзөн чери Таңды кожун. Ол 1981 чылда школыны дооскаш-ла, шериг херзэн эр-тирер дээш чорупкан. Чита облазынга шериг машина мунуп, хүлээлгезин эрттирген. Оон эгелээш-ле, машина башкаар чолаачы иштен салдынмаан. Бо ынак мергежилин ДОСААФ-ка өөрөнгөш, чедип алган. Шеригден халажып келгеш, төрзөн суурунун «Тиелелге» совхозунга чазаныкчылавышаан, машина мунуп ажылдаан.

1993 чылда Кызыл — Новосибирск аразында пассажирлер дажып эгелзэн. Ынчан хоорай-

лар аразында сайгарлыкчылар хөйү-биле чоруп турган. Аай-дедир чоруп турар студентилер, өске-даа чорук-херектиг улус бар. Чүгүлө Новосибирск звес, Красноярск, Томск, Иркутск дээш ышкаш ырак-узак хоорай-суурлардан бээр чоруп каапкан. 1995 чылдан бээр бо хүннерге чедир Кызыл — Абакан аразында пассажирлер дажып турар. Хоорайлар аразының оруктары узун болгаш, улус сөөртүргө, харысалга кончуг улуг. Кызыл — Абакан аразында чоруп турар чолаачы эш-өөрүнүн аразында база хоочун чолаачылар бар, олар арга-дуржулганын аныяктарга айтып берип турар. Бо ийи хоорайлар аразында аргыштырылга кылып турар үең хире санныг чиик машиналар болгаш бичии автобустар бар. Чолаачы кижилер башкарып турар хөлгезиниң техниктиг байдалынче база улуг кичээлгени салыр. Чамдык аныяк чолаачылар буу-хаа чорук кылыр, машиназын үрей халдып алган турар таварылгалар бар. Чолаачы бүрүзү бот-боттарыга дузалажыр, таныыр-танывас-даа болза, чугаалажып чоруур боор чүве дээрзин хоочун чолаачы чугаалаар.

Чуртувустун ээр-дагыр оруктарын эргий кезип чоруур чолаачыларның солун ужуралдары хөй. Оларның чугаазын дыңнаар болза, бир айнык үең, ийи айнык алдан хонуун чедир ыткан бурун тоолдарга демей.

Анисья ТЮЛЮШ,

Авторнун тырттырган чуруу.

Үүлгедиг болгаш яла

КЭЭРГЭЭР СЕТКИЛИ ЧОК ИЕ

Назы четпээн уругларын азыраары дээш акша-хөреңгини төлээриниң дугайында судтун шиитпирин күүсетпейн, алимент төлээринден былдап турар Чейнеш Сенгиге хамаарыштыр Чаа-Хөлдүн улус суду ону РФ-тин КК-зиниң 157 чүүлүнүн 1 кезээ-биле буруудаткан.

Сенгиге ие эргезин 2012 чылда суд казааш, назы четпээн 4 уруунун азыралыга бодунун ажылдап алган акшазының, өске-даа орулгазының чартыын шилчидерин хүлээндирген. Ындыг турбуже судтун приставы сагындырып турза-даа, ол кээргээр сеткили чок ие 2014 чылдың октябрыдан 2015 чылдың июльга чедир алимент төлээр хүлээлгезин күүсетпейн, назы четпээн уругларының эрге-

лерин кызгадан.

Суд үезинде Чейнеш Сенгиге бодунун буруузуң долузу-биле билинген болгаш херекти суд сайгарылгазы чокта көөрүн дилзэн. Суд алимент төлээринден ойталаан херзэжени алды ай хуусаада эдип чазаар ажылдарга шииткен болгаш ажылдап алган акшазының он хуузуң күрүне орулгазы кылдыр тырттарын шиитпирлзэн.

Шииткел күштүг болуп кирген соонда, Сенгиге шииткелди тус чер бот-башкарылга органның айыткан черинге эрттирер болгаш аңаа ажылдап алган акшазындан алимент талазы-биле өрезин төлээр.

Оюмаа ЫНАЛАЙ,
Чаа-Хөл кожунунун прокурору.

КҮРҮНЕ АКШАЗЫН БОДУНУУ ДЕГ...

Кожуунун почта салбырының начальниги турган кижилер кассадан бир миллион ажыг рубльди оорлааш, шииттирген.

Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республикада эргелелиниң Чадаана почтамтызының почта харылзаазының «Мугур-Аксы» салбырының начальниги турган Айлаңмаа Бадыгыр дээрзи аңаа бүзүрзэн акша-хөреңгини бодунун албан-хүлээлгө байдалын ажылдап тургаш, онза улуг хемчээлге оорлааны дээш, РФ-тин КК-зиниң 169 чүүлүнүн 4 кезээ-биле буруулуг деп санаткан.

«Мугур-Аксы» почта салбырының начальниги албан-ду-жаалды ээлеп турган Бадыгыр бодунун албан-хүлээлгезиниң байдалын ажылдап, административ ажыл-агый хүлээлгени доктаамал үндезинге күүседип турган. Оон уламындан салбырның кассазында албан чериниң акшазын, бодунун хуузуңда хөреңгизи

дег, кара туразы-биле ажылдап келген. Шакынчаар 2014 чылдың апрельден 2014 чылдың август 27-ге чедир 1 млн. 180 муң 840 рубльди самчыгдан.

Район суду шииткелдин хуусаазын тодарадып тура, Бадыгырның буруузуң мин-нип чедип келгенин, кылган үүлгедин долузу-биле билингенин, херекти истээринге болгаш тодарадырынга иделкейлиг дузалашканын, оон назы-харын, чурттап турар черинден болгаш ажылындан чогулмачыг үнелелди берип турарын, шииттирип чорбаанын, херек үүлгедип тургаш чедиргени когаралын эгидер сорулгалыын өөренип көргөн болгаш, Айлаңмаа Бадыгырның хосталгазын үш чылда казып шииткен. Шииткелди ол ниити чурумунг эдип чазаар колонияга эрттирер.

Антон БАРАНОВ,
Мөңгүн-Тайга районунун прокурору.

ТАРБАГАН АҢНААРЫ ХОРУГЛУГ

Чөпшээрел чокка кадагалап турган боозун алгаш, РФ-тин Кызыл дептеринде кириген аңны — тарбаганын аткан төтөглекчини шииткен.

РФ-тин Кызыл дептеринде кирген тарбаганын адып алган Алексей Сурат деп хамааты ам база судка баар — материалдыг когаралды оон эгиттирериниң дугайында айтыргы аңаа шиитпирлээр.

Херектиң ужуру мындыг. Алексей Сурат дээрзи 1982 чылдың декабрь 30-де Өвүр кожунун Торгалыг суурунун Найырал кудумчузунда бир бажыңдан хол-биле белеткеп кылган боо тып алган, ол боону оон адазы эдилеп турган. Сурат 1996 чылдың декабрь 13-те «Боо-чөпсек дугайында» №150-ФХ Федералдыг хоойлунун 13 чүүлүндө көрдүнгөн боо-чөпсек аймаан садып алырының чурумун хажыдып, ол боону бодунга арттырып алган. Ону Дус-Даг суурда бодунун бажыңыга хоойлуга чөрүштүр кадагалап турган.

2014 чылдың апрель 5-те Сурат чаңгыс суурда чурттап турар эжиниң «УАЗ-452» деп машиназынга олурупкаш, Дус-Даг суурунун чоогунда Ак-Кара-Суг деп черге ыяш кезип белеткеп алыры-биле чорупкан, ол чоруурда хоойлуга чөрүштүр кадагалап турганы боозун ап алган.

Чоруп ора, Сурат орук кыдында халып орган тарбаганын көрүп каан. Тарбаган ховар аң, ону РФ-тин Кызыл дептеринде кири бижзэн дээрзин биле тура, Сурат боозун ужулгаш, машинаны доктаадыптарын чолаачыдан дилзэн. Оон машинадан үне халааш, боозун хараалдааш, тарбаганы боолап алган. Ындыг байдал-биле ол дириг амытаннар делегейинге 86625 рубль түңнүг когаралды чедирген.

Өвүр район судунун шииткелин езугаар Алексей Сурат РФ-тин КК-зиниң 222 чүүлүнүн 1 кезээнде (боо-чөпсек аймаан хоойлуга чөрүштүр шыгжааны) болгаш РФ-тин КК-зиниң 258 чүүлүнүн 1 кезээниң «в» пункту-зунда (аңнаарын хораан аңнарны аңнааны) көрдүнгөн кеземче херзэн үүлгеткен деп санаткан.

Суд херекти сайгарып көргөш, Сураттын хосталгазын бир чыл дургузунда кызыгаарлаар деп шииткелди үндүргөн.

Район прокурору төтөглекчиниң чедирген когаралы 86625 рубльди төледириңиң дугайында негелде билдиришкини судче кириген.

Шолбан ООРЖАК,
Өвүр районунун прокурору-оралакчызы.

СУГ БАЖЫН ДАГЫРЫ

Тыва улустун езу-чаңчылдарына «Суг бажы дагыры» деп езулал база хамааржыр. Ол чаңчылдың тыптып келген ужуру мындыг. Шаандакы үеде чоннуң амыдыралы агаар-бойдустан дыка улуг хамаарылгалыг турган. Амгы үеде ышкыш, тараа тараан шөлдер суггарар чүүлдер-даа турбаан. Ынчангаш бистиң ада-өгбелеривис бойдус-биле тудуш, бойдустун шынап-ла кезии-дир мен деп бодун хүлээп чораан. Тывалар бойдустун эзелерин хүндүлөп, оларны ашкарып-чемгербишаан, олардан дуза дилеп, тараа-быдаа, сиген-ширбиил элбек болурун, мал-маган онча-менди доругуп өзөрин, ада-ие, ажы-төл, төрөл-дөргүл кадык-чаагай чоруурун дилеп, езулал кылып турган. Ону база эрттирер үелиг — чечек-чимис үнүп келгенде эрттирер.

Суг дагыры черже баарда, өг-бүлө бүрүзү артышты, аыш-чеминиң дээжизин, сүттү, тыва далганны, ааржыны, саржаг-үстү, чигир-конфетаны, хайындырган хой эддиниң хүндүткелдиг кеззэн — төштү, ооң чаагай чагылыг кезектерин алып турган.

Чыгып келгеннер ол эккелген чеминиң дээжизин эр улуска хүлээди бээр, олары бажыңдан эккелген ыяш чээр-генин өпейтир салып белеткеп, ооң аразына улустун хүлээткен чеминиң дээжизин салыр. Ол дээрге суг бажының ээзин чем-

гереринге белеткеп турары ол.

Чылдың-на бистиң төрөл аймаавыс Бай-Тайга кожуунуң Дөң-Терек деп черни дагыры. Ол чер чоогунга шаандан тура, бистиң ада-өгбелеривис чай-лаглап, ында үнген кара сугнуң бажын дагып чораан. Совет үеде ол езулал уттундурга, амгы үеде катап эглип, төрөл чонну чыып турар.

Дөң-Теректе кара сугну долгандыр хадыңнар үнген. Хадыңныг болгаш, ыңдыг ыйнаан, ол чер кезээде-де хүнээректиг, чырык, чылыг болур. Чылдың-на өгбелеривистиң бурун чуртунга кээп, ада-ызыгуурун сактып, аныяк-өскен бот-боттарын билчип, таныжып алырлар. Солун чүвези, база-ла шаг-дүптен келген ужу-ла боор, херээжен кижилер чүвүрлүг келбес. Бистиң төрөлдеривис ол ужуру сагыр дээш, ырак черден машина-балгатка чүвүрлүг келгеш-даа, суг бажының чанынга юбкалар, халаттарын кедип алыр.

Бөгүн-даа ол черниң чечек-чимизи саглаңайнып, аржаан дег кара суу кыгырткайндыр ырлап бадып чыдар. Ол черниң арыг агаарын, артышсыг, айдысыг чыдын хөрек долдур тынып алыр бис.

Белеткел ажылы доозулган соонда, лама-башкы ном номчуп олуруптар. Өйлеп-өйлеп, тараазын чажып, өргүп олурда, чыылган чон база башкыны долгандыр олуруп, буян-кежик ди-

леп, черге чедир тейлээр. Чурт-талгавыс аас-кежиктиг, ажы-төл чок улус төлдөнип, ажыл-агый чоктар ажылды тып, күззэн күзелдер боттанып, чорук-хөрек чогуп, ажыл-агый бүдүп чорзун деп диленирлер.

Лама-башкы номчулга эрттирген соонда, эр улустан эң-не улуг кижилер саң салып, Суг ээзин чемгерип кириптер. Өскелери хадыңнарга чаламаларны, хей-аът туктарын баглап азарлар. Төрөлдер дагылга үезинде бодап алган чүүлү шуптузу бүдө берзин деп чугааланырлар.

Ол үеде төрөлдерниң чамдызы эккелген аыш-чемин уштуп, чооглаарына белеткеп эгелээр. Янзы-бүрү спортчу оюн-нарны эрттирери база чаңчыл апарган: бичии болгаш элээди оолдарның аразына хүреш, шупту чоннуң аразында «аът чарыжы» (хаактар мунуп алгаш), тевек, «Аскак-кадай», «Аскыр-дагаа». Шуут бичии ажы-төлдүң карактарын дуглай шарып алгаш, хендирде азып каан ойнаарактар, чаагай чемнер кестирер, ол кезип алганы-ла шаңналы болур.

Каш чыл улаштыр дагылгаже барып турар төрөлдеривис дагылга төнүп турар үеде кайын-на суггур чаыс чаап кээр деп чугаалаарлар.

Дагылганың эң-не онзагай талазы — ада-өгбелеривистиң сагып чораан чаагай чаңчылдарын утпайн, оларны сактып, бир

салгалдан бир салгалче дамчыдып, өгбелерниң бурун чуртун кагбайн, чылдың-на суг бажын дагып турары дээр-ле, оларга төлөптиг тураскаал-дыр.

Өгбелерниң чаагай чаңчылдарын хажытпайн, үргүлчү сагып чоруурга, кижилер аарыг-аржыктан, айыыл-халаптан чайлап чоруур деп чүвени база угаап билип алыр бис.

Дагылга доостурга-ла, келир чылгы дагылганы белеткеп, кайы хүнде болурун төрөлдерге дыңнадып, оларны чыып, лама-башкыны чалап, дагылганың ыяш-дажын, дагылга соонда оюн-тоглааны, шаңналдарны белеткээр өг-бүлени соңгуп каар.

Ол дагылга үезинде төлөптиг мөзү-бүдүштүг, ажыл-ишчи өгбелеривистиң овор-хевирин бодап, оларның дугайында сактышкыннарны кылып турар бис. Сес дугаар дагылга үезинде кырган-ачавыстың кыштаанга чеде бээривиске, кызыл-кызыл дагылганың баарында хая кырында чаңгыс хады үнүп келген болду. Аңаа баргаш, база-ла саң салыр бис. А ол хадынга чаламалар баглап каар бис.

Бай-Тайганың бажын чылдың-на Тыва Республиканың эр хиндиктиг кижилери дагып турар. Ол дээрге аажок улуг байырлап. Аңаа он чеди кожуундан эр улус кээп киржир. Херээжен улус тайга бажынче үнмес. Дыка хөй лама-башкылар келгеш, Бай-Тайга бажын дагып, мөргүл, езулалды

албан кылыры чаагай чаңчылдыр. Ынчангаш ол черниң чондык идепкейлиг киржир, бедү чондан аңгыда, дарга-бошолардан Шолбан Валерьевич Кара-оол база чылдың-на кээ Бо дагылга үезинде эң-не соң чүүл — тайганың чыс бажын хей-аът туктарын эр хиндикт улус барып азып каары. Лама башкылар дагылганың ном номчаан соонда, аыш-чемин дээжизин чажып, тайга бажын оочурлап үнгеш, тейлеп алга бады кээрлер.

Амгы үеде суг бажын канча дагыры аныяк-өскеннер шу билбес. Ынчангаш ону канча эрттирип турганын, дагылга келгеш, өөренип, билип алуу ызыки. Суг бажын чылдың-на дагып, ону аштап-арыглаар чаң аныяк-өскенни бойдууска ың хумагалыг болурунга өөред кижизидип турар.

Чоннуң езулалдарын сагы ону хүндүлөп, дагылгага кижип, хей-аыдын, сүлдезин бедип ап чорууру кижилер бурун күзенчиг. Суг бажы дагып дээрге ада-өгбелерниң аны өскенге арттырып каан ыдыт езу-чаңчылдарының бирээ дир. Ынчангаш кара суг бажы чылдың-на дагыры дээр төрөл аймактың ыдыктыг езу-чаңчылы-дыр.

Р. ХЕРТЕ

Кызыл кожуунда Ка Хемниң № 1 школазындагы дыл башкызы.

«Шынның» почтазындан

АҢЧЫЛАРНЫҢ УЖУРАЛЫ

Бо таварылга эрткен чүс чылдың ортан үези ажып турда болган. Ада-иелери кады кожа чурттап, амыдырап чораан. Оларның уруглары чаңгыс хем унунга ойнап, молдургалар мунуп, өшкү-хой бажы дозуп, өргөлеп, коданнап, торлаалап өзүп келгеннер. Өгүлү-баштыг, ажы-төлдүг апаргаш, колхоз, совхозтун аңгы-аңгы ажыл-ижин кылып чорааш, назы-хары элзэн дөгүй берген Монгуш, Куулар фамилияларлыг ийи эжишки кожуунуң аңчылар чери-биле керээ чарып алгаш, динчлеп чорупкан.

Ыраккы Саглының улуг-бичии чону аңаарына ынак. Чарылбас эжишкилерни эки таныыр. Октябрь айның төнчүзү. Хар чүгле тайга-сыннар бажында дүшкен. Чер кыры кара, соок күс. Ол чылын кат, тоорук элбек үнген. Ындыг чылдарда динч кара ыяшка, поштерге, тооруктуң черге турар дээрзин эжишкилер пат билер.

Суурдан эртежик аъттанган-даа болза, аңчылар арт-сын ажып чорааш, чедер чери Хаактыг бажында кара поштерлиг эзим иштинге имиртиңей бергенде кирип келгеннер. Мурнунга чортуп олурган эжи аңчылар чадырының чанынга чоокшулап чорда, шылырт-шалырт дээн соонда, улуг-ла кара чүве үнө халып келген. Мунуп чораан аыды хойгаш, былдай дүжөргө, эжи: «Караш, караш даадым!» — деп белиңнеп, алгыр-бышаан, черге кээп дүшкен.

Улуг кара чүвениң соондан улаштыр дөрт-беш хире бичежек кара-кара чүвелер кыргыртжып алгырышпышаан, ынаар-ла караңгы эзим иштинче арлы бергеннер. Соонда чораан эжиниң аыды хойган аът соондан дап бээр, ээзи арай деп оожуктуруп алгаш, черде човууртап чыткан эжиниң чанынга кээп, аыдындан дүже халааш:

— Хайлыг, балалыг хаваннар боор — деп хыйланып чоруй: — Чүң канчап барды, оол? — деп, айтырган. Назы-хары дөгүй-даа берген болза, бичизинден тура-ла «оол, оол» дижир чаңчылын ам-даа кагбаан эжишкилер-дир ийин.

— Боомну камнап, черге дээспес дээш, холум-биле чер даянып, эпчок кээп дүштүм ышкыжыл.

— Холуң сына бербээн бе? — деп, эжи коргуп айтырган. Бирээзи холун шимчеткеш:

— Чок, оол. Анаа хевирлиг-дир — дээш, ковайып кээп, ырак эвесте барааны көстүп, оыттап туруп алган аыдын көрүп кааш, улуг тынган.

Монгуш фамилиялыг эжи ооң ийи колдуундан куспактай аарак туткаш, тургузу көдүре каапкан.

Кожа турар, дөзүңге хар безин дүшпес, шыргай, узун будуктарлыг чоон поштер баарында ыяш будуктары-биле кылгаш, кургаг чингис-биле шып, чылыглап каан өпөгөр чадырга эжишкилер кээп, иштин чырыдып, бакылап көргөннер. Тывыңгыр, сагыңгыр, эжелекчи хаваннар дугайында кайгап чугаалашпышаан, эжишкилер хавырып алган чадырынга турумчуп алыры-биле артынчактарын дүжүрүп, аыттарының эзер-чонаан союп, оыткарып кааш, улуг одун уjudуп үндүрүпкеннер. Аыш-чем кылып чири-биле ожук-пажын белеткей берген.

Кажар черлик хаваннар чылыг чадыр иштиниң кылын, кургаг күдүрээзин думчуктары-биле коптара шашкылааш, аңчылар чадырын эжелеп алгаш, чурттап турган болган.

Черниң, тайганың, черлик дириг амытаннары боттарының шаа-биле база угаан-сарыылдыг болур дээрзин бо таварылга бадыткап турар.

Эрес-оол МОНГУШ.
Хандагайты суур.

ТАҢДЫВЫС — ЧЕМГЕРИКЧИВИС

«Тооруктуг долгай таңдым Долганзымза, тодар-ла мен».

Бо чайын байлак Тывавыстың пөштүг таңды бүрүзүндө тайга тооруу база элбек-ле үнген. Таңды — кажан кезээде кижилер амытаннаың чемгерикчизи, азыракчызы. Кижилер тайга-таңдызындан чүңү албас дээр боор. Кат-тоорук, эм-оыт, ай-бес, аң-мең, артыш-шаанак...

Тайга тооруу ортумаг дүжүттүг кылдыр үнген, артында-ла Аныяк-Чыргакы, Улуг-Чыргакы, Час-Адыр баштарының тас тайгаларында бар. Чүге бээр иштиктедир үнмээни? Бирээде, часкы, чайгы, күскү үелерде өрт-халаптың айыыл-хоразы-дыр; ийиде, агаар-бойдустан кааң, изиг халавы; үште, кижилерниң аргарыга кам-хайыра чогу дээш, оон-

даа өске каржы аажылаашкыны-дыр.

Ынчалза-даа тайга-таңды чонну чемгерип, азырап турар. Сентябрь айдан эгелээш, улус шупту тайга тооруун белеткеп турган. Бистиң Элдиг-Хем, Хорунуг-Кежиг, Чыраа-Бажы, Шеми суурларның арат чону тоорук белеткелинге ай-айы-биле хонуп турган. Тооруктаары белен звес ажилдың бирээзи-дир. Ону чүгле кызымак, эрес-кежээ кижилер кылыр.

Чыраа-Бажы суурдан Алексей Куулар, Юрий, Уран, Алик, Айдыс Хунашпан олар, Екатерина Кара-Салдың төрөл бөлүү думалары Мерген, Роман, Маадыр, Артыш, Семен, оолдары. Бо ийи төрөл бөлүктөр ниитизи-биле 5-6 тонна хире тоорук сайын арыглааш,

саткан. Бир килограмм тоор сайының өртээ 300 рубль чорда.

Эң ылаңгыя Шык-Бак арбанының чурттакчылары кондемниг ажилдаан. Чамдык ут ам-даа тайгада хевээр.

Шаанда, бир чайын, азы 13 чылда Чыргакыларның тоор кайгамчык үнген деп улуг налыг акыларым, честелеримд дыңнаан мен. Күстен эгелеп тооруктаан улус дараазында чылда май айга чедир тайгага тоор белеткээр. Кыжын хар кыры төктүп калган чыдар дижир. Чок ку 2001-2002 чылдарда тоор дендии үнген. Тайга-таңды чемгерикчивис, ону хумагала камгалаалыңар!

Оолак КАРА-СА

Чыраа-Бажы суур.

ЧҮГЛЕ БҮДҮНГҮР БОЛЗУН!

Бис сөөлгү үеде суур бүрүзүңе бир бүдүрүлгө деп губернатор төлөвилели-биле хөгжүлдө чадазында чоруп турар бис. Оон кол даянып орап чылдаганымыс бисте электри энергиязы суурларда, хоорайда бары. Ооң ачызы-биле өреге бүрүзү кандыг-даа ажилды кылып алыр аргалыг.

Көдээде көжүп чоруур ишчилеривис, чырык чок болгаш, ажилды ам-даа хол-биле кылыр хевээр. Мону бодааш, бистиң хоочуннары-выс бир-ле боттаны берип болгудег арга-дуржулганы сүмөлөшкен орап. Ол дээрге шаанда 1937 чылдан 1960 чылга чедир чырык чок үеде бис суг күжү-биле ажилдаар шимчедикчи-биле тарааны дээр-бедээр дээрбелерлиг чораан бис.

Ынчангаш бо арга-дуржулганы бистиң ыраккы кожуунна-

рывыс Тожу, Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайганың көдээ ишчилери ол черлерниң агып чыдар бичии дамырак судактарының ачык-күжү-биле кандыг-бир херекселди кылып алгаш, кандыг-бир ажилды бүдүрө бээрин саналдап олур бис. Ол халас суг күжү барда, кывар-чаар материалдар садып турбас, хөй чарыгдал үндүрбес, бойдузувустун биске сөңнээн кежи-дир.

Бо шимчедикчи-дугуйну кылырда, аңаа хөй материал хергелевес. Чүгле дыттан дилип каан манза бир метр четпес материал херек. Эззэнге септелгенде октаттыңан демир хоолай (10-12 см). Ону кылган соонда, ам-на кандыг-бир херексел кожуп алырын, кандыг үлө бүдүрерин ээзи боду билер. Бо дээрбе силерге хууда өнчүнер болур.

Доңмас кара сугга бүдүн чедүргүзүңде ажилдаар, доңа бис черге чүгле чайгы үеде ажилдаар. Бо хире халас энергия-биле аажылын кылгаш, байып чору баарын эскерген мен. Бодуму төрзэн черимниң делгемнер Мөңгүн-Тайганың 3 хеми, Мөңгө Бүрөн, Каргы, Тоолайлыгы өзеннеринде агып чыдар судактар бар. Бо херексел-биле ажилдаар, кидис өйөр, тууйбу кылар цементини хожоткаш, бажың туду алгы-хөмнү эттээш, чүңү кылыр боттары боданы бээр боор.

Бистиң кожуунда ыяш атыры берге, ынчангаш Кавказ чонун өттүнүп даш, дой-дөвүр биле чүңү-даа чогаадып турган кылып ап болур-дур.

Бады ООРЖАК
хоочун бижикчи

«НОМ БАЖЫҢЫНЫҢ» ЭЭЗИ

Эрзин кожуунун үлгерлиг, ийитичи иелериниң би-
здинге Мария Сергеев-
Шойдунну адап болур. Ол
шайрааның 50 чылын би-
блиотека шугумунга бараал-
тан. Культура яамызының
калы-биле Канск хоорайның
библиотека техникумунуң доо-
кузу, тускай библиотекарь
еминг анык кыс 1971 чылда
шайраага ажилдап келген.
Экинчилер ооң организак-
салым-чаянныын, эрес-
н база ажилына ынаан
гадап ханмас турган. Ол
е ном саңы бичии бажыңа
-ле киж ажилдап турган.
О чылдан тура төпчүткен
библиотека кылдыр эде тургус-
уп, эрге-байдалы улгаткан.
Библиотеканы ажилы —
шайраа кожуунуң чонун ном-
гаже хаара тудары, шупту
бырларының база көжүп чо-
р библиотекаларның ажил-
дулганын удуртуру, оларга
одиктиг дуза көргүзери. Бо
уну удуртур кылдыр Ма-
Шойдунга бүзүрзэн, ол
шыдаан-даа. Шупту чүвеге
тигип чоруур, эрестиг Ма-
Сергеевнаны, буянныг, ак
или дээш коллектив, чону
үлээр. Ооң удуртуп турган
дарында библиотеканың
пективиниң ажилы эки
елдерни көргүзүп, «Эң эки
лдыг төп библиотека» деп
4 чыл улай эдилеп, кожуун,
публика чергелиг хемче-
е шаңналдыг черлерни ап
ен.

— «Өг-бүлө бүрүзү номчаан
турар!» деп кыйгырыг-биле
ажылдап турдувус. Суурнуң
кудумчуларының картазын чу-
рааш, ону үргүлчү демдеглээр,
ында чеже өг-бүлө хаара тут-
тунганы көстүп турар. Чаа
үнгөн номнарны суртаалдаар,
хуудустарга бижээш, чонга
тарадыр. Эң-не кол суртаал —
политика, көдээ ажил-агыйы.
Библиотеканың активи көдээ
ажыл-агый фермаларына,
хову турлагларына литера-
турлук номчулгалар, беседалар
эрттирери чаңчыл турган.

Үе өскөрүп, сайзырап,
анык-өскөн электроннуң ном-
нар номчуур апарган-даа болза,
ном дөмөй-ле кижиге эргим,
чоок, билдингир чүүл бооп ар-
тар. Бо чылын Чогаал чылы
болгай, ынчангаш аныктарга
тыва чогаалчыларның номна-
рын суртаалдаар болза эки.
Олар-биле ужуражылгалар
эрттирери мурнунда чылдарда
чаңчыл турган. Ам ындыг эвес,
Тываның Чогаалчылар эвилели
ырак кожууннарже ужуражыл-
галар кылып келбес-тир. Бо
үеде анализтеп, көрүп турарга,
удуртукчу улус, үези чогуңдан
бе, шоолуг-ла ном номчуvas,
а эң-не номга ынак, камныг
эдилээр, ону үнелээр улус көдээ
черлерде, ылаңгыя малчыннар
боор-дур — деп, Мария Сергеев-
на чугаалады.

— Библиотекарь киж кан-
дыг болурул, Мария Сергеев-
на?

— Библиотекарь — 4 муң
ажыг чылдар бурунгаар ты-
вылган бурун мергежилдерниң
бирээзи. Библиотекарь деп
кымыл ол деп айтырыгга,
бир-ле дугаар башка ном бээр
кижи деп бодап кирер. Ынчал-
за-даа ол эртемден, чогаалчы,
психолог, башкы, админи-

М. Шойдун уйнуктары Эчис, Тана-биле.

стратор болгаш массалыг
хемчеглер эрттиреринге —
режиссер, драматург, артист
база дизайнер шупту каттай
хаара чаңгыс киж. Ол ышкыш
бистиң мергежилдиң кижиле-
ри дыңнангыр, хүндүлээчел,
кичээнгейлиг болуру чугула. Бо
бүгүну эдилеп чоруур киж кол-
лективинге таарымчалыг, чо-
гаадыкчы байдалды тургузар.
Ындыг байдалга номчукулар-
биле харылзаа тудары эптиг.
Чамдыкта кижилер чүгле ном
номчуур азы хемчеглерге кир-
жир дээш эвес, а психологтуг
дуза алыр дээш-даа кээп болур.

М. С. Шойдун Улуг-Хемниң
Хайыраканда Эжим деп черге
бөдүүн өг-бүлөгө төрүттүнгөн.
Кады төрээнери шупту 6 киж.
Бичиизинде-ле өскүс артар-
га, улуг акызының өг-бүлөзи
дуңмаларын бут кырынга тургу-
зуп, өстүрүп каан.

Мария Сергеевнаның өөнүң
ээзи чурукчу, даш чонукчузу,
композитор, тыва национал
хөгжүм херексели кылыр ус-

шевер мастер Бригад Санчы-
евич Дүпчүрнү Тывада билбес
кижи ховар-ла боор. Ол үеде
Культура бажыңының чурукчузу,
агитбригада эргелекчизи Бригад
Санчевич-биле 1973 чылда өг-
бүлө тутканнар. Оларның кайы-
зы-даа чогаадыкчы, уран чүүлге
сонуургалдыг, үзел-бодалы
чаңгыс болгаш ажил-агыйын-
га-даа үргүлчү бот-боттарын
деткижип чурттап келгеннер.
Оларның чаңгыс огул Эрес
авазының аайы-биле «номнар
бажыңының» бир ээзи бооп,
номчуттунарына ынак, ачазы
ышкыш чуруттунар, чазанырын-
га сундулуг оол болган.

— Эрзин чону кандыг-дыр,
Мария Сергеевна?

— Чуртталгамның хөй-ле чы-
лын, 44 чылды Эрзинге чурттап
эрттирдим. Эрзин чону — аажок
хүндүлээчел, экиргек улус. Та-
нывас черинге кээрге, кижини
ынчаар эки хүлээп алырга, дыка
өөрүнчүг чорду. 1973 чылда суур
депутатына-даа соңгуттуруп
турдум.

— Хөй талалыг салым-
чаянныг киж-биле чурттаа-
ры солун-на боор аа?

— Дыка харысалгалыг
боор сен. Өм ээзинге ужу-
ражып, кандыг-даа чон кээр.
Херим иштинде мастерская-
зынга бүдүн автобус дашты-
кылар-даа кээп турду. Ооң
кылган ажилдарының делгел-
гелерин эрттиржир, бижээн
чогаалдарының, ажилдарының
бир дугаар дыңнакчызы,
көрүкчүзү боор сен. Оон
үнелелди албан бээр, бодуң
уран чүүл, чогаал сонуургавас
болзуңза, кандыг үнелел бээр
сен. Хөгжүм херекселдери кыла
бээрге, ылаңгыя бызаанчы кы-
лып турда, тутчуп, хырбазын
чаап берип, ус-шевер-даа апаар
турдум. Бригад Санчевич, ам
бодап турарымга, чажындан-на
сонуургап турган хевирлиг. Со-
нуургап киж өөренилчеп дээр
болгай. 5-6 харлыында-ла, ача-
зы эзер-чүгөн кылырга, авазы
дааранырга, көрүп, сонуургап
турганын сактып чугаалаар
кижи.

Амгы үеде Мария Сергеевна
огул Эрес, кенни Елена база
оларның 2 ажы-төлү-биле кады
чурттап олурар. Боду ышкыш
мергежилдиң библиотека ажил-
дакчызы кенни Елена Марсов-
наны ажилының чажыттарына
өөредип, арга-дуржулгазын
айтып берип, бичии 2 харлыг
Тананы өстүреринге дузасын
көргүзүп чоруур. Биргиклассчы
Эчистиң онаалгазын кылдырар,
школазындан уткуп алыры база
кырган-авазының хүлээлгези.
Кежээ удуур мурнунда уйну-
ктарына тоол чугаалап бээр
кырган-авазының бир онзагай
чаңчылы.

Алдынай СОЯН.

Чурукту хуу архивтен ал-
ган.

• Спорт • спорт • спорт

52 килге шаңналдыг черлерни алган самбистерни
тренерлер Хеймер-оол Ондар, Дадар-оол Лоовай оларның
шаңнап турары.

хевис кырынга чыдып алгаш,
холдун, буттуң чүстеринге аар-
тыр кылыр аргаларны эки кылып
билер кылдыр өөредир чугула
деп бодаар мен. Чүге дээр
Россия, делегей чергелиг улуг
маргылдааларга мөгелерниң
хөй кези чүстерге аартыр кы-
лыр аргаларны хөй ажыглаарын
самбо хүрешке Россия, делегей
чергелиг маргылдааларның
эртип турарындан көрүп болур.

Маргылдааның техниктиг
түнелдери:

52 килограммга: 1. Сергей
Куулар, 2. Шүгдер Монгуш, 3.
Херел Ондар, Станислав Оюн;
57 кг.: 1. Аржаан Чылбак 2. Начын
Лодай-оол, 3. Чимит Ондар, Амир
Ооржак; 62 кг.: 1. Сүрен Сонам-

оол, 2. Ай-Херел Балчакпан, 3.
Өвээнчи Иргит, Айдың Куулар; 68
кг.: 1. Темир Монгуш, 2. Шораан
Марзын 3. Станислав Самдан,
Комбу Монгуш; 74 кг.: 1. Евгений
Кунчу, 2. Айдың Ондар, 3. Чимит
Чамзы, Айбек Даш-Шиви; 82 кг.:
1. Начын Дүгер, 2. Андрей Ондар,
3. Шораан Монгуш, Каң-Маадыр
Кара-Сал 90 кг.: 1. Аяс Куулар 2.
Буян Ондар 3. Тимур Хумбун,
Радомир Куулар; 100 килге че-
дир: 1. Сайгал Ондар, 2. Сайдаш
Монгуш, 3. Николай Конгар, Каң-
Демир Норбу; 100 килден аар
деңзиге Аяс Кула бирги черни
ээлзэн.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган
чуруктары.

САМБИСТЕРНИҢ ХҮРЕЖИ

самбо хүрешке Тыва Респуб-
лика чылгы чемпионды,
ин неделяның төнчүзүнде,
илдың «Херел» спорт за-
воболуп эрткен. Хүрештиң бо
иниң бистиң республикада
идентизи Роберт Доржу
ублика найысылалының
истеринге белеткенер, мар-
аалар эрттирер залды кон-
си кылдыр дерип, белеткеп
н. Ооң уламындан Тываның
истери Россия, делегей
лиг маргылдааларга эки

түнелдерни чедип ап турарлар.

Самбо хүрешке элээди оол-
дар аразына Россияның ийи
дакпыр чемпиону, спорттун бо
хевиринге делегей чергелиг
спорт мастери, Тываның күрүне
университетиниң студентизи
Саян Ондар чоокта чаа Новго-
род хоорайга дзю-дога Россия
кубогу дээш маргылдааның 73
кил деңзиги дзю-доистериниң
аразына шаңналдыг 3-кү чер-
ни ээлзэн. Ол-ла маргылдаага
база бир бистиң чаңгыс чер-

чурттуувус, самбога Россия чем-
пиону Альберт Монгуш дзю-до
хүрештиң чик деңзиги 60 килге
бирги черни алгаш, спорттун бо
хевиринге Россия кубогунуң ийи
дакпыр эдилекчизи болган.

Үстүнде адааным мөгелерни
бедик арга-дуржулгалыг тренер
Хеймер-оол Ондар белеткеп
турар. Арга-дуржулгалыг тренер
башкының өөреникчилери, эрт-
кен республика маргылдаазына
база эки хүрежи, шаңналдыг
черлерге төлөптиг болдулар.

Самбо хүрешке республи-
ка маргылдаазына мөгелер
ниитизи-биле багай эвес
белеткенген-даа болза, ол хү-
рештиң кол аргалары хевис
кырынга удурланыкчызының
холдарының, будунуң чүсте-
ринге, сииринге аарышкылыг
аргалар кылыр талазы-биле
ам-даа эвээш белеткелдин
көргүстүлөр. Хевисче үнүп кел-
ген мөгелерниң хөй кези тура
хүрежи, удурланыкчызын хевис
кырынга чытыр октап алгаш,
чүстерге аартыр аргаларны
канчаар кылырын билбесинден
катап-ла тура халып келгеш,
хүрежин уламчылап турдулар.

Самбо хүрештиң тура хүре-
жир аргалары тыва хүрештиң
аргалары-биле колдуу дөмөй бо-
орга, олче кичээнгейин сулара-
дып турары илдең болду. Тренер
башкылар өөреникчилеринге

Маргылдааның тугун дайынчы самбога делегей чергелиг
т мастери Айбек Даш-Шивиниң көдүрүп турары.

Шаандакы эжи чаткыыштап берген

(Амыдыралдан чугаа)

Чай кидин түлүк. Аалывысты долгандыр шыкта чечектер четчип, арыгда талдар болгаш теректерниң бүрүлери чидиг ногаан апарган турган. Бир-ле катап авам, ачам, мен аалывыска турувуста, өдөккө бора аъттыг кижидүшкөш, баглаашка аьдын баглап чыдырда, ол кижини авам өг чанындан көргөш: «Монгуш Көк-оол Чымба оглу-дур» — деп, биске сымыранды. Ол өгте кирип келгеш, мендилешкеш, шайлап, чугаалажып орган. Ынчан 1950 чыл турган.

Ачам олургаш:

— Кандыг ажил хөдөлдирип чоруп тур сен, дунмам? — деп, айтырды.

— Менде кылыр ажил кайда боор, чоокта чаа «улу» аалдан үнүп келгеш, өглер көзип чоруп тур мен, акым — дидир.

Бо чер улузу бодундан улуг кижилерни «акым», а бичилерин «дунмам» дээр. А херэзжен улус: «угбам» болгаш «уруум» дээрлер болгай.

Олар кезек када ыт чок олурлар.

Монгуш Көк-оол олургаш:

— 1946 чыл үези, иттирилгиле болган херек-ле болгай, акым — деп, чугаазын эгеледи. — Ынчан аажок аныяк шаам чүве ийин. Турза узун, тутса мөге-даа турдум.

Күс төнүп, башкы чугаа харны чаапкан, хүн эргизиптер мен дээр ышкыш, харны ында-мында шонуп эгелзэн. Мен Теве-Хаяда даай-авам сугга чорааш, кежээликтей Улаан-Бырааже (Иймеже) чанып орган мен. Күскү инектер Эр-Хавактан суг ижи алгаш, Баян-Таланың хову бажында кыштаанче шуужуп үнер дээр, мээр мурнумда орукта бар чыдарын көрүп кагдым. Оларның соонга чедип келгеш, кадарчы чогу эскергеш: «Ачам сугга инектерден алпарып берейн арам. Чаңгыс чорук каяа калбас, бир шагда Эрлик-Хааның эри-шаажызын көөр-ле мен ыйнаан» деп боданып, инектерниң семис-шыраан магадап, сувайларын билип ап, мурнунче үзе үндүр сүргөш, Баян-Тала ховузуңуң бажынче ойладып олур мен оң. Хову төнерге, дагларны одурту ай дээр, Орукту-Хову же кирип алган мен. Оон бир дап бергеш, элзизин бажын таварты Хомуужак ачам суггун кыштааның чогуңче углаптым. Ында-бир ойга инектерни эккелгеш, аьттан дүшкөш, черни базарымга хар эрзэн, чер өл, малгаш болду. Мындыг турда, инектерниң изи черге таңмаланыр хире. Ам инектерни эрзэн ээлери удавас маңаа чедип келзе хөңүдүр деп бодай бердим.

Авам сугга өгте киргеш, оларның-биле чугаалажып ора, ыңдыг, мындыг чүве чугаалавадым, дидинмейн барган мен. Өгдөн үнгөш, инектерге келгеш, кым-даа чүнү-даа билбес кылдыр оларны чажыраары бодаан мен. Ынчангаш мен инектерни Хомуужак бажында аргаже кири сүргөш, кымга-даа көргүспейн, чугаалавайн, аңаа элзэн каш хонукта кадарып турар деп бодап алган мен.

Бир хонганының эртенінде, беш киж: инектерниң ээлери, ийи шагдаа Хомуужак инектерниң болгаш бир аьттыг кижиниң истерин кири истеп келген болган. Хомуужактың эң адаккы кыштаанда аалдың кижилеринден инектерниң кайдазын, кым оорлаанын айтырып, байысаап эгелзэн. Истекчилер өске аалдарның база шуптузун байысаап, үжээрин үжөп көргөн. Бир хүн ачам сугже истекчилер бар чорда, мен оларга ужуражы бергеш:

— Силер бо аалче барбаңар, ол мээр ачам суг-дур. А силерниң инектеринерни мен мында эккелген мен. Маңаа туруңар, мен сүрүп эккэзэн — дээр, аргаже чорупкан мен. Үр болбаанда, беш инекти сүрүп эккелдим. Ээлери инектерин көрүп, танып алгаш, чанып чорупкан. А ачам сугга шагдаалар мен өгте киригеш, ачам, авам мээр инектер оорлап эккелгенимни билбезин тодарадып алгаш, чаккы, кышкы идик-хевимни шоодайлап алырымга, мени Чадаана хоорайже апаргаш, кара-бажыңаарын шагдаалар чугааладылар. Мен чоруптар деп баарымга, авам, ачам мени бактавады, а чүгле авамның карааның чажы чаакты куду дамдылап, «Эки чор, оглум!» — дээр, бажым чытпап каанын ама-даа утпайн сактып чоруур мен.

Чадаана хоорайга мени апаргаш, кара-бажыңаа суп каан. Ында чыдар кижилер-биле таныжып ап эгелзэн мен. Кандыг-даа херекти бар болду. А чем чири херектеннерниң өйлүг, даштыратан келген чемнерни кирибес турган, ынчаарга оларның чем чири эвээр апарганда, час кадында аштаачал болур.

Авам, ачам ону билип алгаш, ийи кышкы ирттер кештеринге божаны чигирлээр, кылын кылдыр, сыйбап, идээрлеп тургаш, кургадып алган болду. Оларын мени дөжөнип алзын дээр кара-бажыңаа кирип берген. Мен кеште кылын кылдыр кадып калган божаны картап чип алырымга, курут чиген ышкыш, кижиниң аштааны чиде бээр, тодуу апаар, ынчаар хүн эрттирип турган мен.

Мээр херээмниң канчаар болганы истекчиге дораан-на билдингир, өчүк чаңгыс аай болу берген. Ам мени чүгле ялалаары арткан турган. Кыш эрте берген. Частың айы апрель үнүп келген чүве.

Бир эртен шагдаа кара-бажыңаа мээр херээмни эккелгеш: «Номчуп, таныжып ал, удавас сени шиидер апаар болгай» — диди. Номчуп көөрүмге, ында артык, дудуу чүвөлөр чок болган. Оон мен адым салып бергеш:

— Мени күрүнөдөн кым ялалаарыл? — деп, айтырдым.

Шагдаа тургаш:

— Сени Кызыл хоорайдан келген шииткекчи Александр Даваа деп дарга ялалаар — дидир.

Бажымга шаанда кады кежээлерде өдөккө молдурга мунуп, хүндүс Сесере ховузуңа аьт чарыштырып ойнап өскөн эжим Монгуш Даваа Бүрбү оглу ол ирги бе деп бодап кирген. Ол болза омак-хөглүг, тывызык, сагынгыр, шыдыраалаар, хөөмейлээр, сурун эр болгай.

Оон-биле Улаан-Быраага ойтулааштап чоранывыс уттундурбас. Монгуш Давааның баштай ырлаан жокамык ырлары мындыг:

Айның чаазы айдың дүне,

Алаак шыкка ойнаалыңар.

Ак-ла талдың анай-хаагын

Аргып, өрүп ойнаалыңар...

Ойлатса-даа, ойлаткай-ла,

Ойлап дээр бергей-ле бис.

Оор кылып чораан звес,

Ойнап чораан бисти канчаар...

Ойтулаашты базар, оон киржикчилерин тудар дээр демисекчилерни база дол-дораан чогааткаш, жокамыктап ырлай кааптар киж:

Доруг-дайын бөрү чип каан,

Кежин союп турган дидир.

Дондупайы мөчүп калган,

Саңын салып турган дидир...

Оон бээр чээрби ажыг чыл эрткен: Ынчаар-да ол Кызылче өөренип чоруй барганын билер турган мен. Монгуш Даваа менден ийи хар биче киж.

Чогу эжим кандыг эртемге өөренип алганын, ужурашпайн турган болгаш, билбес мен.

Ийи хонганда, мени ялалаар деп баарга, шагдаа мени шүүгү черинге чедире берди. Айтып бээрге, ында-бир өрзөлчө кире бердим, ында калбак, бедик ооргалыг сандайда, шериг хептиг киж олур. Топтап көрүп олурарымга,

биеэги кады ойнап өскөн эжим Монгуш Даваа Бүрбү оглу болду. Монгуш деп адын, та чүге Александр кылдыр солуп алганын билбес мен.

Оон ол мени тургузуп алгаш:

— Беш инекти Баян-Таладан оорлааныңыңын бе, Монгуш Көк-оол Чымбаевич? — диди.

— Ийе, оорлааным шын — дээр мен.

— Мал-маганың чок звес, чүге оорлап турар киж силер? — деп, шыңгыраар хевирлиг айтырды.

— Ажык-кончааны бодап кааш, ачам сугга алпарып бээр дээр, сүрүп алгаш, чорупкан киж мен. Улуг буруулуг чүвени кылган мен. Ам оор кылбас мен — деп тур мен.

Ында олурган кижилерден айтырылгар чок болурга, хоойлу камгалаан прокурорнуң болгаш мээр эргем камгалаан болчукчуңуң чугааларын дыңнады.

Суд беш минут аңгылыны берди. Суд даргазы өрзөлинден үнүп орда, ында бир киж: «Суд келди, туруңар!» — дээрге, бис шуптувус туруп келген бис. Суд даргазы саазында бижип каан чүүлүн номчуурунга белең, столунда чедип келген тур. А ол үеде мээр чүрээр хөрөктөн ушта халыыр чыгы, сол тур звесле.

Александр Даваа Бүрбү оглу:

— РСФСР-ниң хоойлузуңуң 158 статьязының үшкү кеззэн езугаар, оор херек кылган Монгуш Көк-оол Чымбаевичини беш чылда хосталганын казып шиидер болгаш херээр Кызылдың күш-ажыл лагеринге эрттирер — деп аяңныг, билдингир кылдыр номчуп кагды.

Ол менче көргөш:

— Айтырыңар бар бе? — деп, айтырды.

— Чок — деп кагдым.

— Удурланыр чүвөң бар бе? — диди.

— Чок — дээр мен.

Судтун шииткелин езугаар аныяк киж: мээр беш чыл дээрге, чаңгыс хүн дег эрте бээр күзөп, ынчан бодуму бодаарымга, ана чийгей берген ышкыш апарган мен. Суд өрзөлинден шагдаа-биле чыткан черимче кылаштап чедип келгенимни безин эскербезн болдум.

Апрель айның эгези апарган. Кежээликтей

кара-бажыңа олурарымга, ында бир шагдаа мээр келгеш: «Эртен Кызылче сени алгаш чорур, ажык машина кырыңа олурар сен, кышкы тон, бөргүнү болгаш идиини белеткеп ал, кедеринге белең турар сен» — деп, сагындырды.

Мен ону дыңнааш, дораан белеткенип алдым. Эртенги чөм соонда, кыры ажык чүк машинасы кара-бажың эжиниң аксынга туруп-ту. Менден эгелзеш, он кижини даңзы езугаар адын адап, машина кырыңа үндүрүп тур. Оон ийи шагдаа бистиң аравыска кээр туруп алды. А бис олурар черивисти көрүп ап, ээлеп эгелзэн бис. Ол аразында мен көөрүмге, чолаачы-биле Александр Даваа Бүрбү оглу кабинаже кире берди. Удаваанда машина Адар-Төшчө углай маңнап чорупкан. Орукка машина маңнап орда, киж тынарга агаарның экизин чүү дээр, хөрөк иштин арыды чүлгүп турганзыг. Час болгаш чылыг.

Бора-Булак ховузуңда хар эрип калган, кара чыдарын көрүп ор мен. Ынаар-ла Чадаана бажында Кошкарлыг тайгазында хар ам-даа эривээр. Адар-Төш иштинде орукка келиривиске, аалдар чаа-ла бир, ийи кылдыр хемде суг чоогунда чайлаглап, көжүп кээр турлар. Мээр танырым черим улузу көстүр ирги бе дээр, көөрүмге кым-даа көзүлбеди.

Оруктун ийи чартында дагларда үнген дыттарның бүрүлери ногаарарып, көстүп эгелзэн болду. Ында эткен куштарның үнү чиршоң, бистерге чүнү чугаалап турарлар ирги деп иштимде бодап ор мен.

Ол оруктап чеже катап аьттыг чоранымын утупкан мен. Мен көргөн-не болгай мен, акым, арттың ыңдыг чарты элзэн кадыр чер ышкыгай. Бо кадыр орук айылдыг, өске черлеп Чадаанаже машина оруу болза деп бодап чораан мен.

А бистиң машинавыс кадырже бадылты звесле. Ол оожум-даа чоруп орган болза, дүргөн эй согар ужурулуг кадыр оруктар бар, доктаадыр база чугула болгай. Час болганда, орукта хар эрип-даа калза, хөөлбектер тыптыр, ыштар хөлегезинде харлар үр эривес болур. Хүнде эрзэн харлар малгаш-биле холужар, оон адаанда дошталчак чер туруп болур.

Чолаачывыс бир кадыр ийге машиназының дугуйлары малгашка тайып үнерге, оларны орукче кириер дээр, башкарыкчызын долгап четтикпейн барганы ол боор, машинаның аңдарлы бергенин бис көрүп, оон дүргөн-не дүже халыштывыс, а машина ийи куду бир, ийи аңдарылгаш, шеттерге ызыртына берген чыдыр. Шагдаалар бисти: «Тарай маңажып болбас! Адар бис! Чаңгыс черге чыскаалып туруңар!» — деп командылап турлар.

Машинаның кабиназында, чолаачы эжиктерни үрөп тургаш, үнүп келгеш, бир шагдааны дуза кадарынче дилеп тур. Шагдаа чеде бээрге, кабина иштинден шүүгү даргазы Александр Даваа Бүрбү оглу ийи киж күш-биле ушта көдүрүп келгеш, орду черге олуртуп кагды. Ол турар-даа, шимчээр-даа харык чок, човууртап олур.

Оон бисче көргөш:

— Монгуш Көк-оол Чымба оглу бээр келем — деп ор.

Чаңгыс чер-чурттуг, шаандакы эжи болгай мен, сактып келгеш, боттун хөйлөңи ботка чоок, мени чүнү канчаар дээр кий дээр ол деп бодап турумда, чоогунда шагдаа «бар» деп бажы-биле олче имнеди. Мен аңаа чеде бээримге, будунче имнээр:

— Көрүп көрөм, акым, будум сыңан боор — диди.

Мен оң бутта салык идиин ужулгаш, чоданы куду сыйбал көөрүмге, оон чинге черинге холум дээрге, алгыра берди. Ында сыңан хире, чоданың эң-не чинге чери болду. Бутту дорт салып каарга, чинге черинде ыргак. Бут ылап сыңан. Сынарда, шуут одура сыңан хире, махпалчык биле бут бажы аңгы шимчеп туру.

— Оон арнынче көргөш, чоданың чинге черинде сыңан-дыр, дунмам — деп, ор мен.

— Чүнү канчалза эки дээр сен? — деп, айтырды.

— Бо хевээр сени Кызылче кириер болза, ол сыңан черниң оруу улгадып, эви баксыраар. Сеңээр орукка оон аарыры кончуг болур. Изи-биле сөөктерниң, эьттерниң боттарының эвин тудуштурар, чыпшыр, дыңзыды тудуп чоруур арга херек-тир. Мен буду сыңан кижилерге баштай-ла чаткыш кылып берип турганын

кырган-ачамдан көргөн, билер мен. Ону сынылып берейн — деп, чугаалааш, чолаачы бижек алгаш, чогувуста турар талдардан савааш ыяжы хирени салаадан чоокка дөмейлей кескеш, оларны мугур сөөк ыш узуннарлыг болурун бодап, он бешти оон алдым. Чолдак талдар ортузундан чаргыла чарылган черлерин дескилей чаап алды. Улаштар ыш бүрүзүнүн ийи баштарыңа баглаарыңа чылбазын дээр, кертигилер мен. Оон чүвүр баан чингеледир дилгеш. биле ыштарны чергелештир кертик черлер баглааш, багларын узадыр арттырып алган. Ам чаткыш болганы ол.

Александр Даваа Бүрбү оглуңуң чогады сыңан черин ораашкынының пөзү-биле тудуп оргаш, дыңзыды ораай тыртып шаар мээр шоодайымга чораан кышкы идик угуңуң чогаа чоруур кидизин одура, кескеш, пөс кырыңдан база ораапкаш, оон кырыңдан чаткыштың кожуп каан сапарын долгандырып эккелгеш, уштары багларыңдан дыңзыды тыртыпкаш, ушты баглапкан мен.

Улусту көөрүмге, сыңан болгаш кадыган черлерге чуңгактыг хой дүгүн ораап боорга, кидис укта хой дүгү база дуза чадавас дээр, угумну ора, чаза кезип, каапканым ол. Чаңгыс утку канчаар ону чылыг болурун бодап, сыңан бутка каан мен. Элзэн болганда кижим шимчеп «Чүгээр апарды» — деп олур.

Мен тургаш:

— Ам мен оон ыңай сеңээр чүнү-даа албас мен. Кызылга чеде бээринге, эми дузалаар, сегий бээр сен — деп тур мен.

— Четтирдим — дээр: — херээмни эки рер сен — деп олур.

Удаваанда эмчилер машинасы келди. Александр Даваа Бүрбү оглуң алгаш бис байырлажып чарылгаш, артып калгаш, када Кызылга база-ла кыры ажык бир машина олурупкаш, чеде берген бис.

Беш чылды дөрт чыл кылдыр херээр тиргеш, хосталып алгаш, Кызылга оон бакка айтырып чорааш, чеде берген мен. Кижим мээр-биле мендилешкеш, тура халып, кытай бергенде көөрүмге, чандаш апарган Оозунга бергезинмес, шалыпкын, хала кылаштаар чораан.

Оон чугаалажып олурувуста: «Сен эмчилер мээр эки дузаны көргүскөң. А ажырбас, кылаштап, ажылдап чор мен. Бүгүдөңерге четтирдим» — деп олур.

Мен оон бажыңаа хонган мен. Эртенги ол мени машинага олуртупкан. Адар-Төш дүжүп калгаш, чанып келген мен деп, чызын дооскаш, Монгуш Көк-оол Чамбал чоруй барды.

Удаваанда дыңнаарымга, ону улус «Кай Көк» деп адай берген. Чүге дээрге сумда үш кижилерни Көк-оол деп адаар боорга, сорулгалыг ынчаар адап алган.

Чадаана хоорайга он класска өөрө турумда, Чөөн-Хемчик кожуунуң шыдыра бирги чери дээр, маргылдаа болур деп болган. Мен аңаа киржир бодааш, чеде бээрге, чандаш кылаштаар бир дарга шыдыр ойнап турар болду. Бо кым боор дээр, били алырымга, кожуун даргазы Александр Даваа болган. Ам-на «Кайгал Көктүн» биеэги эки деп билип алдым.

Дарганың кады төрзэн дунмазы Монгуш Дамбаа Бүрбүевич Иймеде тудуга ажыра шыдыраа ойнаар, сонуургаар, сууртун хей чемпион, аныяктарны шыдыраага өөрөдүрүр киж ол-ла болгай. Оон өөрөникчилерин Тыва Республиканың шыырак шыдыраачылар үнгөн. Олар дээрге, Түлүш Мөңгүн-оол, Мисим Монгуш, Өнер-оол Бегзи, Чудаан-оол Хамааты-оол Монгуш дээр, оон-даа өскөтөр.

Бо алышкыларның шыдыраа ойнаарына ынак болганы — Монгуш Бүрбүнүн өг-бүтө ажы-төлүн шыдыраага сонуургадып, ойнап чоранында боор деп бодаар мен.

Кажан Тыва АССР тургустуна бээрге, Александр Даваа социал хандырылга яаманы сайыдынга, элзэн каш чылдарда ажылдап Оон сөөлүндө Тыва АССР-ниң Дээди судунга гады бергиге чедир ажилдап, үлүүн кириер Тыва Арат Республика турда-ла, ол шыдырааш-өөрү-биле ойнап, ажилдап, республика чемпиону болуп, интеллигент аажы-чаны чон илереп келген турган.

Шүүгүнүн Тывага 85 чылында Александр Бүрбүевич Давааның ажылының болгаш төөгүзүнүн дугайын сактып бижир болза, солун болур ужурулуг. Ону Тываның талгал оолдарының бирээзи деп эш-өөрү маңнап чораан.

Алдын-оол Онда

Кызыл хоорай.

КАТААТ ЧУРТУНГА ЫНАКШААН КҮДЭЭ

• Очерк

Ол дээрге, бо чылын 80 харлап амыдыралының хөй кезинин чурту Бай-Тайгага турсаадып, Тайганы дагып, чурттап чоруур ул-оол Максимович Каң-оол-дур. Андыг-даа, хөй-даа, эвээш-даа үннерлиг коллективке кижилерниң аажы-чаңының, амыдырал-талгага хамаарылгазының тала-ыле өскелерден ылгалдыг, бир бүдүштүг кижилер черле турар. Улар оожум-топтунуң, кижилерге амыдыралының, культуразының бедии-өскелерге дөмейлешпес, олардан кызы, чараш мөзү-бүдүштүг болур. Кижилер коллективке-даа, коллек-тив дашкаар чонга-даа ала-чайгаар кып, оларның бүзүрелин, ынакшы-чаллап аптар.

Ул-оол Каң-оолдун чогуу чурту Тес-Хем. Ол 1935 чылдың декабрь тос-тостун соогунда Самагалдайга түнген. «Өскөн-төрзөн Самагал-Тезим-чону чүрээмде» деп, «Аалым чуртум болган ажай-буурул Бай-деп шүлүктөп, ырлап чоруур, узун чыг-честевис дугайында биживес ар-х. Ооң сеткилиниң чылыг-чымчаан, черге чоок, ынак бүдүжүн кады-кожа дап, чурттап чораан эш-өөрү, чону даар. Ол бичии чаш, школачы арындан-на уян, чымчак сеткилдиг чыны ооң намдар төөгүзүн чугаалаа-нилден. «1956 чылда Самагалдай акшколазының бирги доозукчулары ол дооскан бис. Олардан ам чүгле нааскаан арткан мен» — деп, ол чыны чажы бүлдөңийип, чугаалап у. Эш-өөрүңге, чонунга кайы хире ораанының херечизи ол-дур ийин. аанының чарт деп чүвезин, сактып ун, утпазын, чугаалажып орташ, тен мен. Амыдыралында болган шжуннарның ай, хүнүн, кижилерниң милиязын долuzu-биле сактып чу-ар болду.

Ола доосканы 1956 чылда Кызылга ынган башкы институтунга өөренип ш, кадыының байдалындан ону журга таварышкан. Ол-ла чылдың ыда ону Самагалдай банкызының ылы кылдыр банк эргелекчизи ва деп кижилер хүлээп алган. Аңаа карев деп улуг салдыг орус акый-ажылдап турган. Бочкарев ону «» деп адаар, аажок ынак, чазыын кагып-сургап, дузалажыр, ооң-биле ажып, тывалажып чугаалажыр. Бир чыл болганда, 1957 чылдың ыль айда, ону районога келдирткен. бээрге, ону районо эргелекчизи Араптанович Оюн башкыладып, алдайга декрет шөлээзинче үнген орнунга тыва дыл башкызы кыл-рудуп: «Тыва дылда демдектериң 3-тер болду. Ынчангаш сени шилип» — деп, чугаалаан. Дараазында ону база катап районоже кыйгырт-ла эргелекчи Дүмбүн Араптан-Башкылаарың эки, өөреникчилер-ажылдап билер кижилер болдуң» деп, мактааш, Чыргаланды 7 чыл ыныче чоруткан. Аңаа чеде бергеш, лды көргүзөргө, Араптановичиге шкан болганда, эки башкы-дыр 4-кү классты аңаа хүлээткен.

ргаланды школазынга 2 чыл ааш, башкыларның хүндүткелин, кчилерниң ынакшылын чаалап ап, боорга, школачыларны эдертип ал-ран-чуртун эргип-кезип, похоттап, еп, слеттар эрттирер турган. Ынчап еп чорааш, геологтар-биле ужура-ер кезири, аңаар, балыктаарынга уг апарган.

э-ле катап «Шын» солунга Иркутск да аңгы-өрүк техникумунун ду-а-чарлал номчааш, ынаар өөренип деп шиттирилээн. Школазындан савайн турда-ла, күзели күштүг и, чорупкан. Техникумче өөренип дээш, хереглекчилер ниитилелиниң

кадрлар килдизиниң даргазы Монгуш Лопсанович Дажы-Норбу деп кижиге бар-ган. Ол кижилер анык оолду чылыг, чымчак хүлээп алгаш, чогуур ужуруг документи-лерни долдурга, Иркутскиже өөренир кылдыр чоруткан. Аңаа өөренирге, кончуг солун, бүгү чүве ооң сагыш-сеткилинге таарымчалыг болуп, чер-чурт кезип, аң-мең, балык-байлаң-биле харылзаалыг болганынга сеткили ханган. Езулуг-ла күзелин тыпканынга өөрүп, эки өөренип турган.

Уш чыл алды ай билдиртпейн эрте берген. Техникумну кончуг эки доозуп, 1962 чылдың июль айда «Зверовод-охо-товед» деп тускай эртемниң дипломун алган. Ол-ла чайын Кызылга кээп, Дажы-Норбу даргага кирерге, ажилдаары-биле Бай-Тайга, Би-Хем, Тес-Хемни сүмелзэн. Кайызын шилип алырын боданып олурда, Монгуш Лопсанович мындыг чагыг-сүме берген: «Төрзөн чериң Тес-Хемин сээң ынак чурттуң, сен ону эки билер сен, ын-чалза-даа чер-чурт солугуру анык кижиге ажыктыг болур, өске чон-биле таныжып, чурттаары база солун. Ийи кожуунуң кайызын шилип алыр сен?» — деп, дорт айтырарга, Бай-Тайганы шилип алган.

1962 чылдың август 16-да Бай-Тайга кожуунуң белеткелдер конто-разынга ажилдап эгелзэн. Каң-оол Максимовичиниң Бай-Тайгага ажилдаан үезиниң эгезинден төнчүзүңге чедир (ажыл-агыйның аңгы-аңгы шугумнарын-га-даа ажилдап чораан болзувусса), ооң ажилынга, кижилерге, амыдыралга хамаарылгазын караам-биле көрүп, билеп чораан дириг херечизи мен. Чүге дизе мээң ажил-херээмин чедимчели Каң-оол Максимовичиниң ажилын-дан дорт хамааржыр. Бистер, көжүп каан бызаалар дег, бот-боттарывыстан аңгыланар аргавыс чок чордувус. Мен школалар директорлап, өөреникчилерниң аш-чеми дээш, картошка, ногаа, чимис аймаа дээш, Максимовичиден черле чарылбас болган чылдагааным ол. Бо-ла бүгү айтырылганы харылаарда, ол дег, бүзүрелдиг, ынакшытыг кижилер чок. Бистиң назын талазы-биле ылгалывыс үш-ле хар. Ынчангаш мен Максимовичини акым, честем деп адаар-даа болзумза, эжиш-килер дег эдержип чораан бис, ам-даа эжишчилер бис.

Ол 1962 чылдан 1987 чылга чедир үзүктел чок, 25 чыл дургузунда Бай-Тайга кожуунуң белеткелчилерниң даргазы болуп, ак сеткилдиг күш-ажылы-биле улуг-бичии улус-чонуну хүндүткелин чаалап алган, эрес-шудургу, ажил-ишчи, топтуг-томаанныг, хөй-ниитичи, чончу, чымчак, чаагай сеткилдиги-биле ылга-лып чораан. Бодунуң ажилдап чорааны кожуунуң хереглекчилер ниитилелиниң коллективиниң кол даяныкчызы апарган. Ол үеде ногаа, картошка аймаан чон четчир кылдыр тарыыр арга-шинээ чок. Чонга хуу өнчү турбас, чер чедишпес, колхоз-совхозтарны өнчүзү болурундан хамааржыр турган. Уруглар албан черле-ринге болгаш амыдыралга чедимче чок өг-бүлелерге картошка үрезинин чазын Саян артындан Максимович сөөртүп эккеп, тарыыр кылдыр үлээр турган. Кожуунга чонунуң амыдыралы, чаагай чуртталгазы дээш бүгү күжүн салыры, организагы, тывыгыр күш-ажылы дээш, чон ону бедии-биле үнелеп, суму, кожуун депутаттыгга каш удаа депшидип, шаңнал-макталче идип үндүрүп чораан.

Ол «Совет садыгның болгаш хереглек-чилер кооперациязының тергини» херек демдээниң, Ленинниң 100 чыл юбилей медалының эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну. Алызындан амыдыралга ынак, хөй-ниити ажилдарынга идепкейлиг ажилдакчы чораан. Ол 1962 чылдан 2010 чылга чедир районунуң хереглек-чилер ниитилелиниң профэвилелиниң даргазынга, кожуунуң улус судунуң арат төлээзинге база 1990-2010 чылдарда кожуунуң караа көзүлбес инвалидтер

ниитилелиниң даргазынга ажилдаан. Ооң сонугалдары хөй талаалыг: тыва хүрештин доктаамал аарыкчызы, шы-дыраага I дугаар разрядтын ойнакчызы, кожуунуң болгаш республиканың караа четпестериниң каш дакпыр чемпиону. Ол 1961 чылда Иркутскиге өөренип тургаш, хоорайның 16 бирги разрядчыларының аразынга чемпион болган таварылга дыка солун. Ооң база бир сонугалы — ыры, шүлүк бижиири, хөй номчууру, номнарга ынаа.

Амыдыралда дески чүве турбас. Ак биле кара, аас-кежик биле ажыг-шүжүг эдержипкен чорууру ышкаш, ол бүгүнү Каң-оол Хүргүл-оол база көрүп эрткен. Чаңгыс кызын чаяап бодараткан, аас-кежиктиг амыдыралының деткикчизи, кожуунуң социал хандырылга чериниң эргелекчизи болуп ажилдап чораан ынак кадайы аар аарыгдан чок болганы база ажы-төлүнүң үшкүзү эрес-кежээ оглу аварияга таваржып, чырык өртемчеден чорупканы аңаа ууттунмас кажыдал, каража, аар чидириг, улуг согул болган. Ындыг берге ажыг-шүжүгден уштунуп, ажы-төлүн өстүрүп кижизидер дээш, бы-жыг туруштуг болуп, чонунуң, эш-өөрүнүң экинден туттунуп чораан, оларның сун-ган холдарынга, сагыш-човаашкынынга даянган. Каш чылдар эрткенде чону, кол-лективи аңаа ийиги амыдыралды тударын сүмелеп, ажил-ижин улам хөгжүдериң, уламчылаарын саналдап, дузалааннар. Боду ышкаш, шак ындыг салым-хууну чүктөп, өскүс ажы-төлү өстүрүп чоруур, чонга хүндүткелдиг башкы Көк Сааяевна Лопсан-биле өг-бүлө тудуп, амыдыра-лын, ажы-төлүн каттыштыргаш, чурттап эгелзэни Максимовичиге ийиги тыныш болган. Көк Сааяевна казык-чаагай аажы-чаңныг, улусчу башкы, хүндүткелдиг, эриг баардыг, ие, арнындан хүлүмзүрүг ыравас кижилер чораан. Ол иениң ажы-төлүн өстүрүп, оларны бут кырынга тургусуп бергениниң үлүг-хуузу кедергей улуг. Найыралдыг өг-бүлөгө 5 ажы-төл өзүп-мандып, чонунуң чоон оруунче үнүп, шупту эртем-билигилги, өглүг-баштыг, ажы-төлдүг чурттап, чуртунуң бурунгаар сай-зыралынга үлүг-хуузу кирип чоруурлар.

Хүргүл-оол Максимович Каң-оол 30 ажыг уйнуктарының кырган-ачазы, өгбеси болуп, биезги омак-сергек, амыдыралчы кокпа оруун уламчылап, өскөн-төрзөн Тес-Хемин, чуртсунуп, ынакшааны ыдык Бай-Тайга — катаат чуртун алгап-йөрзөп, шүлүк, ырын бижип чоруур. Бо чүүлүмнү төндүрерде, акым, честем, эжимге кадыкшылы каң дег болзун, аравыска ам-даа хөй чыл чурттаар болзун деп күзеп, йөрзөвишаан, ооң «Кадык-чаагай чурттаалыңар» деп шүлүүн, кижилерге чагыын бараалгадым.

Араганың аспаандыва,
Ала-чайгаар кире бербейн,
Эрте-дээр боданылы,
Элээр чурттап көрзэл, чонум.
Аскыр дагаа этпейн баарга,
Адар даңы атпас эвес.
Араганы ишпейн баарга,
Амыдырал соксаар эвес.
Аараан кижээ эм-таң болбас
Аштаан кижээ аш-чем болбас.
Аза-буктуң бүдүү чепсээ —
Араганы ишпээл, чонум.
Эрлер туржук херээжен чон
Эмин эрттип бар-ла чыдыр.
Чуунду төккен чүдөк черде
Чулчуртунуп чыткылаар-дыр
Арны-бажы дымаа-чараа,
Аксы-сөзү ойда-кайда
Ие кижилер ындыг боорга,
Ии-дадай, бужар-ла-дыр!
Сербээ баштыг, сири-кавы,
Сээдеңимээр чоруп турбайн,
Кажан-кезээ оон чарлып,
Кадык-чаагай чурттаалыңар.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
Тыва Республиканың алдарлыг башкызы.

КАЙДА СИЛЕР,
ТӨРЕЛДЕРИМ?

Мээң ачам Кара-оол Түлүш (Алек-сандр) Сундукпанович 1923 чылдың май 17-де Сүт-Хөл кожуунуң Алды-Ишкинге төрүттүнгөн. Ол — тыва эки турачыларның бирээзи. 1973 чылда ачавыс аар аарааш, чок апарган. Чыл четпейн чорда, ачавыс ачавыстың соондан «кызыл-дустай» берген. Бисти ачавыстың төрелдери өстүрүп каан, ынчангаш оларның-биле эки таныжар, бо хүннерге чедир эдержип чоруур бис. Ачамның талазындан төрелдеривисти билбизивис хомуданчыг.

Ачавыстың адазы Сундукпан ирейниң кады төрзэннери эндерик кижилер деп дыңнаан мен. Мен чүгле Торга деп кыс дунмазын, ооң уругларын билер мен. Торга угбайның уругларындан ам чүгле чаңгыс Петя акым арткан. Пала кырган-ававыстың дугайында шуут билдинмес. Кырган-ававыстың кады төрзэннери база-ла көвей. Оларның-биле таныжып, билчип алырын күзеп чоруур бис. Сундукпан, Пала өгбелеривис 4 оолдуг чорааннар. Ламажап (шолозы «Ийи метр»), Имажап, Тоорулган (шолозы Тереңмаа), Кара-оол (бистиң ачавыс).

Бистер, ачамның ажы-төлү, шуп-ту 6 кижилер бис: 5 кыс, 1 оол. Ламажап акыйның Майя деп уруун билер бис. Тоорулганның салгалдары билдинмес. Имажап акыйыстың уруглары: Коля, Надя, Май-оол. Май-оолдун сураа Кызыл хоорайның ол чарыкта чурттап турар болду. Таныжар эвес бис, алышкылар ажы-төлү хүннүң чыгыгы каржып эртип тур боор бис.

Тыва кижилер төрөлзирек. Беш сал-гал чедир эдержир. Ынчангаш кырган өгбелеривис Сундукпан, Пала оларның кады төрзэннериниң салгалдары-биле таныжып, эдержип чоруну күзеп чоруур бис. Телефонум: 8 923 384 6565.

Валерия КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай.

ГРИПП ТАЛАЗЫ-БИЛЕ
БАЙДАЛ ЧҮГЭЭР

Күскү үеде грипп болгаш аас-тыныш таварыштыр халдаар аарыглар (ОРВИ) талазы-биле байдал чүгээр болуп ту-рарын ТР-де хереглекчилерниң эрге-ажыын камгалаар эргелел (Роспотреб-надзор) дыңнаткан.

Ноябрь эгезинде ОРВИ-ден аараа-нының 908 таварылгазы бүртүктөкөн, ол эрткен чылдың бо үезинге деңдээрге, 8,7 хуу эвээш болуп турар. Эпидемиолог эмчилер колдуунда-ла 14 хар чедир уруг-лар ОРВИ-ден аарып турарын болгаш ону ада-иелерниң, уруглар эмчилериниң кичээнге ийе алган турарын сагындырып турар. Тывада аас-тыныш халдавырынга алыскан улустун 86 хуузу азы 782 уруг 14 хар чедир назынныг, оларның иштин-ден 362-зи — ийи хар чедир чаштар. Аар аараанының таварылгалары чок. Кызыл хоорайда 385 кижилер ОРВИ-ден аараан, ол эпидемиологтуг кызыгаардан 0,39 хуу куду.

Халдавырлыг аарыгларга удур кол камгаланыр арга — тарыдышкын (вак-цинация). Ол кампания республикага сентябрь айдан эгелзэн болгаш 151 муң кижилер, азы чурттакчы чонунуң 47,5 хуузу грипп болгаш ОРВИ-ге удур тарыдып алган. Ылаңгыя 17 хар чедир уруглар, сту-дентилер, иштиг херээженнер, өөредилге болгаш кадык камгалап ажилдакчылары, 60 хардан өрү назылыг кижилер вакци-нация планында кирген болгаш албан тарыттырар ужуруг. Оон аңгыда ачы-дуза чедирилгезиниң адырында улус болгаш өске-даа албан организация черлериниң ажилдакчылары боттарының азы ажил берикчилериниң акша-хөреңгизи-биле албан тарыттырып алырын эпидемиолог эмчилер сүмелеп турар.

Бистиң корр.

На основании постановления администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от 19 ноября 2015 г. №309 администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва извещает о проведении 25.11.2015 г. в 09 часов в зале заседаний администрации Чаа-Хольского кожууна, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, публичных слушаний по вопросу изменения разрешенного использования земельных участков из категории земель населенных пунктов следующих земельных участков:

№	Адрес з/у	Кадастровый номер	Площадь з/у	Разрешенное использование з/у	Изменение разрешенного использования з/у на
1	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Саянская, дом 1, квартира 2	17:14:0101029:96	1084	Для ведения личного подсобного хозяйства	Под магазин
2	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Булун-Терек, ул. Мира, дом 29	17:14:0301013:39	612	Приусадебный участок	Под магазин
3	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, дом 15, квартира 1	17:14:0101026:0145	708	Приусадебный участок	Под магазин
4	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. 40 лет Советской Тувы, дом 1, квартира 1	17:14:0101025:290	1116	Для ведения личного подсобного хозяйства	Под магазин
5	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Шактар Александр, дом 23, квартира 1	17:14:0101028:393	1306	Для ведения личного подсобного хозяйства	Под магазин

И.о. начальника отдела по имущественным и земельным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Нортуп-оол А.В.

ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ ПУБЛИЧНЫХ СЛУШАНИЙ

В соответствии с распоряжением Хураала Представителей Пий-Хемского кожууна от 05.08.2015 г. № 60 «О проведении публичных слушаний по изменению вида разрешенного использования (назначения) земельного участка» проводятся публичные слушания по вопросу изменения вида разрешенного использования следующего земельного участка:

- из категории земель сельскохозяйственного назначения общей площадью 770168 кв.м., расположенный по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Озерко», кадастровый номер 17:08:1301001:138, с разрешенного использования «для создания и ведения крестьянского хозяйства «Белдир-Аксы» на разрешенное использование «животноводство».

Дата проведения публичных слушаний — 28 декабря 2015 г.

Время начала публичных слушаний — 10.00 часов, окончание — 11.00 часов.

Место проведения публичных слушаний — Пий-Хемский кожуун, г. Туран, ул. Кочетова, 11, актовый зал, 2 этаж.

Рекомендации и предложения по вопросу публичных слушаний в письменном виде принимаются организационным комитетом с 02.12.2015 г. по 25.12.2015 г. с 08.00 до 16.00 часов по адресу: Пий-Хемский кожуун, г. Туран, ул. Кочетова, 11, каб. 37, отдел земельных, имущественных отношений и архитектуры, контактное лицо, секретарь организационного комитета по проведению публичных слушаний Кужугет Белекмаа Валерьевна тел. (3 9435) 21043.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Б.В.Кужугет.

Байырлал эрттирер зал «ЧИНГИС-ХААН»

Куда-дой, уруглар байырлалдары, юбилейлер эрттирип турар бис. 350-ден 500 олуттар бар.

Адреси: Заводская 2а.

Харылзажыр тел.: 8-923-385-05-75.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

UA3 автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртзэң 50 хууун баштай төлөп алыр. Өртзэ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)

Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Кара болгаш өңүг металлдарның бузундуларын хүлээп ап турар бис. Өртзэ аар.

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 94.

«Одежда» баазасы. Тел.: 8-923-384-38-78.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 4339. Номерни парлаалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

«СЛАДКИЙ МИР» магазин Россияның сурамы бүдүрүкчүлериниң белеткеп кылганы Чаа чылдың аңба барааннарын, а ол ышкаш кондитер кылыгларын аъш-чем продуктуларын Абакан хоорайның өртзэ биле садып алырын чурттакчыларга саналдап тур.

Адреси: Кызыл хоорай, Загородный переулок, 25, «Обувь» баазасы, склад №7, Складская, 1в, тел. 6-61-15.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СҮТ-ХӨЛ КОЖУУНЫ БОРА-ТАЙГА СУМУЗУНУҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫ

Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга көдээ сумузуңуң чагырга даргазының хостуг албан-дужаалын ээлээриниң конкурсуңуң чарлап тур.

Квалификациялыг негелделер: дээди профессионал эртеминиң бары, мергежил аайы-биле стажының 3 чылдан эвес болуру.

Конкурса киржири-биле документилерни 2007 чылдың 12-де «Россия Федерациязынга муниципалдыг албан дугайында» №25-ФХ Федералдыг хоойлунуң 16 чүүлүңге дүүштүр дужаа

Конкурстуң негелделери-биле, конкурсту эрттирериниң руму-биле, керээзиниң төлөвилели-биле «Тыва Республика» Сүт-Хөл кожууну» муниципалдыг районнуң албан-езузуңуң с тызындан таныжып ап болур suthol.tuva24.ru. Документилер дараазында адреске хүлээп алыр:

Сүт-Хөл кожуун, Бора-Тайга суур, Кара-Сал Павел кудумчузу, 23, 10 шактан 17 шакка чедир. Харылзажыр телефон: 8-923-209-45-85.

Документилерни хүлээп алырының хуусаазы: бо чарлап парлаан хүнден 20 хонук.

Документилерни чөптүг чылдагаан чокка чогуур үезинде кири бээни, ону четче эвес азы долдурарының дүрүмнерин хажыра киригени оларны хүлээп алырындан хамаатыга ойталаары барымдаазы болур.

Садыг-тудуг компаниязы «СТРОЙ МАСТЕР»

Кылып турар ажилдарывыс: бажыңнар, садыглар, гараж, Тудуг материалдары, соңгалар, эжиктер, газобетон, гипсокартон болгаш белең бажыңнар комплектилерин, бензоэлектронструментилер, быжыглаашкын (крепеж), пластик соңгаларга кезек чүүлдер садып турар бис. ОТП-Банк, Альфа-Банкылар тавары тыр чээлиге база садып ап болур.

Тел.: 8-923-555-77-27; 8(39422)2-27-27.

Адреси: Кочетов кудумчузу 162/1.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Кызыл хоорайда хуужуттунган чер садып тур мен.

Тел: (8394-22)5-00-52

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Извещение

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Р.Хомушку Александр Анатольевича о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения с кадастровым номером №17:01:0801003:13 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Кара-Холь, урочище Мозур-Баары, вид разрешенного использования (назначение): для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 20 000 кв.м.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 208.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям администрации Сундуй А.А.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республикасы талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзүп Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакциялар туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.